Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Het oordeel der kerkvaders over het orakel

https://hdl.handle.net/1874/321632

192. 1935

Het Oordeel der Kerkvaders over het Orakel

DOOR
H. C. WEILAND

J. PARIS
A'DAM

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

Het Oordeel der Kerkvaders over het Orakel

Diss Utrecht 1935

Het Oordeel der Kerkvaders over het Orakel

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS, Dr C. W. VOLLGRAFF, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 6 DECEMBER 1935 DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

HENDRIK CHRISTOFFEL WEILAND
GEBOREN TE ROTTERDAM

H. J. PARIS
AMSTERDAM — MCMXXXV

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
1905 1857

AAN MIJN VROUW

Gaarne grijp ik de gelegenheid aan, om, bij het voltooien van mijn studie aan de Utrechtsche Universiteit, mijn dankbaarheid uit te spreken voor het voorrecht te hebben mogen studeeren, van welk voorrecht ik mij steeds dieper bewust ben geworden. Dat ik dat heb kunnen doen onder zulke uitnemende leiding en te midden van een medelevenden vriendenkring, heeft dezen tijd voor mij onvergetelijk gemaakt.

Allereerst wil ik U, Hooggeleerde Bolkestein, hooggeschatte promotor, hartelijk danken voor Uw boeiend en bezielend onderwijs. Als mijn leerlingen iets zullen bemerken van Uw frisschen geest, zullen zij zeker niet te beklagen zijn. Nu de vervaardiging van dit proefschrift mij nog directer met U in aanraking bracht, had ik nog meer gelegenheid Uw levendige belangstelling voor mijn werk te leeren kennen.

Mij Uw leerling te mogen noemen, hooggeleerde Vollgraff, zal ik steeds tot een hooge eer rekenen. Uw meesterlijke wijze van doceeren, uw groote scherpzinnigheid hebben bij mij voortdurend eerbied opgewekt.

Hooggeleerde Wagenvoort, Uw colleges heb ik niet meer kunnen bijwonen, maar voor de welwillendheid, waarmee Gij mijn studie hebt gevolgd, zeg ik U hartelijk dank.

Uw levende kennis van het Latijn, Hooggeleerde Damsté, heeft mij met bewondering vervuld.

Uw onderwijs, Hooggeleerde Ovink, niet alleen in de Grieksche, maar ook in de hedendaagsche philosophie, heeft grooten invloed op mijn geest uitgeoefend.

De colleges en de persoon van wijlen professor Caland blijven bij mij in dankbare herinnering.

De studie der archaeologie, Zeergeleerde Van Hoorn, was mij buitengewoon aangenaam door Uw veelvuldige kennis en Uw artistieke waardeering. Het persoonlijk contact met U heb ik op zeer hoogen prijs gesteld.

Het is mij een behoefte, geachte Dr. Hengeveld, Uw naam te noemen bij deze gelegenheid, om openlijk mijn dank uit te spreken voor alles, wat ik voor en in mijn studietijd van U heb ondervonden. Uw belangstelling en Uw voorbeeld hebben mij zeer geholpen.

Ook mijn vriend Van de Pol, die vanaf het eerste begin met mijn studie heeft meegeleefd, weet, hoezeer ik dat waardeer.

Aan het Personeel der Universiteitsbibliotheek mijn groote erkentelijkheid voor zijn altijd parate hulp.

INHOUD

INLEIDING 1

I – AFWIJZING VAN MANTIEK EN ORAKEL UIT NIET-SPECIFIEK CHRISTELIJK GEZICHTSPUNT 8

1 – Afwijzing van Mantiek in het algemeen. 8
2 – Men moet de toekomst willen kennen door het verstand . . 18
3 – Men kan de toekomst niet leeren kennen: orakels zijn bedriegelijk en ondeugdelijk 26
4 – Men moet de toekomst niet willen weten 36

II – AFWIJZING OP SPECIFIEK-CHRISTELIJKE GRONDEN. . 39

1 – Het orakel afgewezen als werk van de daemonen 39
2 – Het verschil met de Joodsche profeten 54

III – GEDEELTELIJKE AANVAARDING 62

1 – „Logos spermatikos" 62
2 – Sibylle 65

DROOMEN 77

REGISTER 90

a – Behandelde plaatsen. 90
b – Schrijvers, die geen gegevens leverden 94

INLEIDING

Mantiek en Orakel staan in het middelpunt van het Grieksche en Romeinsche godsdienstig leven. Als alleen bij elkaar gezet worden de citaten uit de Grieksche tragedie [1]), waarin de mantiek ter sprake komt, blijkt, welk een overheerschend groote plaats zij inneemt. Delphi was, naast een moreel en later politiek centrum, bovenal de religieuse omphalos van de Grieksche wereld [2]). Plato laat het religieuse deel van zijn wetgeving aan Apollo van Delphi over [3]) en wil geen veranderingen in den cultus aanbrengen zonder toestemming van Delphi, Dodona en Ammon [4]). In later tijd mag naast Delphi en in plaats daarvan het orakel gebloeid hebben in andere plaatsen, de geestesgesteldheid, waaruit de invloed van het orakel is gevoed, heeft geleefd tot vèr in Christelijken tijd [5]).

Over zulk een integreerend deel van de religie hebben zich reeds in klassieken tijd veel philosofen (met, in ruimeren zin, dichters en geschiedschrijvers) een oordeel gevormd en getracht

---

[1]) Staehlin. Das Motiv der Mantik im antiken Drama. Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. XII. 1.

[2]) Cf. Farnell. Cults of the Greek States. IV, vooral p. 193 sqq.
T. Dempsey. The Delphic Oracle. (1918) II, IV.
Nilsson. A History of Greek Religion. (1925) p. 188—200.
v. Wilamowitz-Moellendorff. Der Glaube der Hellenen II p. 27 sqq., 40 sq.
Kern. Die Religion der Griechen II. (1935) 4 en 5.

[3]) Resp. 427 A, Leges 759 C.

[4]) Leges 738 C.

[5]) Buresch. Klaros. Untersuchungen zum Orakelwesen des späteren Altertums. 1889.
Johannes Geffcken. Der Ausgang des Griechisch-Römischen Heidentums. (1920) p. 10 sq.

te komen tot een min of meer wetenschappelijken kijk [1]). Dat ook de Christelijke schrijvers zich op dit punt bezonnen hebben, spreekt vanzelf. Zij hebben tot in verren tijd de praktijk van het orakelgeloof ontmoet, dat, ondanks theoretische bestrijding, te zeer aan sommige levensgewoonten en landstreken gebonden was, om plotseling te verdwijnen [2]). Men moet dan ook in het oog houden bij de behandeling van dit onderwerp, dat hier steeds gesproken wordt over de theorie van het geval, en de praktijk daarmee zeker niet heeft gecorrespondeerd.

De critiek der Christelijke schrijvers richt zich niet op de mogelijkheid der openbaring, natuurlijk niet, een vraag, die bij de Grieken zelf wel opkomt. Plato zou in moeilijke kwesties bij zijn staatsinrichting wel graag den uitspraak der godheid hebben, zoo dat mogelijk ware [3]). Aan den anderen kant erkent Plato toch wel de leiding van Delphi. Maar voor de Kerkvaders is het de vraag, of deze openbaring van den kant van God komt, of van andere „geestelijke machten in de lucht". „The genuineness of such possession (b.v. van de Pythia) early Christians did not for a moment doubt, any more than they questioned the inspiration of Homer or Hesiod. Their contention was not to deny possession, but to affirm that the spiritual agent were evel spirits [4]).

Mantiek en orakel verklaren dus de Kerkvaders in 't algemeen voor openbaring door toedoen van de daemonen. Daarom volgt hier een kort overzicht over de daemonologie bij de Christelijke schrijvers [5]), van twee zijden gevoed, n.l. door de Joodsche dae-

---

[1]) Jaeger. De oraculis quid veteres philosophi iudicaverint. Diss. Rostock. 1910.
K. Steinhauser. Der Prodigienglaube und das Prodigienwesen der Griechen. Diss. Tübingen. 1911.

[2]) „Christelijke orakels" komen voor (zie pag. 63).

[3]) Leges 835 C.

[4]) W. R. Halliday. The pagan background of early Christianity. (1925) p. 188.

[5]) Hastings' E. of R. a. E. s.v. Demons and spirits.
Tambornino. De antiquorum daemonismo. (Relig. V. u. V. XII. 1), vooral II, II.
Pease. M. Tulli Ciceronis De Divinatione (1920). Addenda 209 a. l. 19.
Literatuuropgave bij Adam Abt. Die Apologie der Apuleius. Relig. V. u. V. IV. 2) p. 178.
Wendland. Die Hellen.-Römische Kultur. (1912) p. 214 noten.

monenleer en door de opvattingen van het Neoplatonisme [1]).

Reeds in het Nieuwe Testament wordt vaak van de werking der daemonen gesproken, meestal in verband met bezetenheid, soms ook als geesten der dwaling, die den mensch in 't verderf trachten te storten. Bij sommige Kerkvaders vinden we een min of meer volledige uiteenzetting over het karakter der daemonen, hun macht en werking en hun nederlaag, n.l. bij Origines [2]), Minucius Felix [3]), Tertullianus [4]), in de Pistis Sophia [5]), bij Augustinus [6]) en bij Psellos [7]).

Samengevat vinden we daar de volgende opvattingen:

De daemonen zijn vluchtige, ijle wezens, die zich snel verplaatsen en op alle mogelijke oorden plotseling aanwezig kunnen zijn. Door die vlugheid weten ze meer dan de menschen; bovendien hooren zij de bevelen van God aan de engelen af. Zij zijn de bewerkers van vele ziekten en waanzin, daar zij zich meester maken van hun slachtoffers en die niet loslaten, tenzij ze door een hoogere macht worden overwonnen. Soms schijnt het een kwestieus punt te zijn geweest, of men kon zeggen, dat de menschen bezeten waren door de zielen van afgestorvenen, daar Justinus dit met nadruk beweert, maar Tatianus 't met denzelfden nadruk tegenspreekt [8]).

Bovendien oefenen de daemonen hun kracht uit in de magie. Zij zijn het, die aan namen, hoewel die op zichzelf geen kracht hebben, een magischen invloed kunnen geven [9]). Zij kunnen schimmen doen verschijnen en vooral over de onwetenden (d.i. ongeloovigen) hebben ze groote macht. Ze wekken bij de men-

---

[1]) Cf. W. Kroll. De oraculis Chaldaicis. (Bresl. phil. Abh. VII. 1. 1894 en Rhein. Mus. 50. 636–639.

[2]) c. Celsum VII. 5. De principiis III. 3.

[3]) Oct. XXVI. 8 sqq.

[4]) Apol. XXII.

[5]) CCCLXVI sqq.

[6]) De div. daem. III. 7 en VI. 10; de civ. dei X. 9–11.

[7]) De operat. daemon. XI–XV.

[8]) Justinus. Apol. I. 18.
Tatianus. Orat. ad Graecos. XVI.

[9]) Tertullianus. De idol. 15.

schen de booze lusten op: iedere zonde heeft haar eigen daemon [1]). Maar bovenal voeren ze hun slachtoffer tot dwaling, om hen daardoor af te houden van de ware Godskennis. Daarom leiden ze tot orakelgeloof, tot beeldendienst.

Zij zijn dan ook, concludeert Tertullianus [2]), de heidensche goden, die zoo hun verderfelijke werking voorzetten of, zooals Irenaeus zegt [3]), ze zijn door Satan zelf afgezonden tot verderf, het zijn de afgevallen geesten, die nu nog trachten zooveel mogelijk menschen in hun ondergang mee te sleepen.

Daarentegen zeggen de Kerkvaders voortdurend en met nadruk, dat vanaf de komst van Christus de macht dezer daemonen gebroken is, wat blijkt uit de tallooze uitbanningen van booze geesten door Christus en zijn volgelingen, en uit de angst, die het Kruisteeken op deze daemonen uitoefent.

Hoe diep het orakelgeloof ingeworteld is geweest en hoe gewichtig de uitspraken van het orakel werden genomen, blijkt wel hieruit, dat men van Christelijken en niet-Christelijken kant orakelspreuken als wapen tegenover elkaar gebruikt [4]).

Zoo heeft men van Christelijke zijde de Excerpta Parisina [5]), waarin Grieksche orakelspreuken voorkomen over de almacht Gods, Artemius Martyr [6]), die zich tegenover keizer Julianus beroept op Grieksche orakels over de Wederkomst van Christus, Didymus [7]), die met behulp van orakels schrijft over de Drieeenheid, of Συμφωνία [8]), waarin de Triniteitsleer en de Mariadienst wordt verdedigd met orakels en antieke schrijvers, Theodotus van Ancyra [9]) († 446) citeert in een Kerstpreek een Apol-

---

[1]) Origines. In Iesu Nave. hom. XV. 5.
[2]) Apol. XXIII.
[3]) Adv. Haeres. I. 13. 4.
[4]) Cf. Bratke. Godsdienstgesprek aan 't hof der Sasaniden. T. u. U. 19. 3 (1899).
[5]) Freudenthal. Rhein. Mus. 35. 416—421.
[6]) MG. 96. 1276.
[7]) Περὶ τριάδος. M.G. 39. 300.
[8]) Pitra. III. 49.
[9]) hom. VI.

lynsch Christusorakel, bij Johannes Malalas [1]) (± 550) en Cedrenus [2]) vinden we orakels als bewijsstukken.

Daartegenover gebruikt Julianus graag orakelspreuken tegen de Christenen [3]), terwijl bij Porphyrius Apollo een Griek beantwoordt, hoe hij zijn Christelijke vrouw van haar dwaling kan bekeeren [4]).

Men zal zien, dat er geen scheiding gemaakt is bij de behandeling tusschen mantiek en orakel, omdat deze beide gebieden bij de Kerkvaders ook voortdurend samenvallen en in elkaar overgaan. Vooral in den tijd, dat de bekende orakelplaatsen hun invloed verliezen, neemt de belangstelling voor de bijzondere mantiek toe, maar bij den aanval daarop worden nog steeds de traditioneele groote namen (Delphi, Dodona enz.) betrokken.

De magie wordt niet behandeld, hoewel ook dit voor de Christelijke schrijvers aangrenzend gebied blijkt, een illustratie van het verband, dat volgens Halliday tusschen divinatie en magie bestaat [5]). Deze citeert een uitspraak van Davies [6]), daar deze ook geldt voor den Griekschen tijd: „Indeed, divination is hardly the right word to use for what is so called at this stage, since it is really

---

[1]) Chronographia II (M.G. 97. 89).
„ III (M.G. 97. 144).
„ IV (M.G. 97. 157).

[2]) Cedrenus. I. 532. 1. Cf. Philostorgius. H.E. VII 1c.

[3]) Cf. Asmus. Eine Encyclica Julians des Abtrünnigen. (Brieger. XVI. (1893) Heft 2. p. 225 sq.).
Julianus 88 (Bidez).

"Οσσοι ἐς ἀρητῆρας ἀτασθαλίῃσι νοήσιο
ἀθανάτων ῥέζουσ' ἀποφώλια, καὶ γεράεσσιν
ἀντία βουλεύουσιν ἀδεισιθέοισι λογισμοῖς,
οὐκέθ' ὅλην βιότοιο διεκπερόωσιν ἀταρπόν,
ὅσσοι περ μακάρεσσιν ἐλωβήσαντο θεοῖσιν,
ὧν κεῖνοι θεόσεπτον ἔλον θεραπηίδα τιμήν.

[4]) ed. Wolff. Paphyrii de philos. ex orac. 180 sqq.

[5]) Greek Divination. A study of its methods and principles. (1913) IV. Divination and magic.

[6]) Magic, Demonology and Witchcraft among the Hebrews.

magic applied to future events. The future is not so much foretold as made or constituted by the art of the magician."

Ook bemerken we weinig van de antieke verdeeling der mantiek [1]) in ἔντεχνος, inductief en ἄτεχνος, intuitief, zoodat die ook in de behandeling van de stof niet is onderscheiden.

Evenmin wordt door de Kerkvaders verschil gemaakt aangaande de tallooze wijzen van divinatie (uitgezonderd de Sibyllijnsche), zoodat ook die hier buiten beschouwing blijven.

Onder „Kerkvaders" wordt hier verstaan: de Grieksche en Latijnsche Christelijke schrijvers tot het midden van de 7e eeuw, dat wil dus zeggen, zoover het gebied zich uitstrekt in Bardenhewers Geschichte der altkirchlichen Literatur. Er is gestreefd naar zoo groot mogelijke volledigheid, alleen is, om begrijpelijke redenen, de Syrische literatuur van de 5e en de Armenische uit de 6e weggelaten.

Voor zoover mogelijk werden de uitgaven gebruikt van het Corpus van Weenen (Corpus Scriptorum ecclesiasticorum latinorum) en dat van Berlijn (Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte), verder van speciale modernere uitgaven of van Migne. Patrologia Graeca en Latina. (M. G. en M. L.).

De gevonden plaatsen zijn naar drie rubrieken gescheiden:

I. Afwijzing van mantiek en orakel op gronden, die niet-specifiek Christelijk zijn.

II. Afwijzing op specifiek-Christelijke gronden.

III. Gedeeltelijke aanvaarding.

Onder I vallen de volgende hoofdstukken:

1. Afwijzing van de mantiek in 't algemeen en verboden dienaangaande.

2. De opvatting, dat de menschelijke rede te kort komt bij de divinatie.

---

[1]) Cic. De divin. I. 6. 33, II, 11.
Zie Bouché-Leclercq in Daremberg-Saglio s.v. Divinatio.

3. Het oordeel, dat de mantiek bedriegelijk is en op het kritieke moment toch te kort schiet.

4. Het weten van de toekomst komt den mensch niet toe: het is beter, dat de godheid dat in handen houdt.

Onder II wordt behandeld:

1. De steeds weer voorkomende bestrijding: de Grieksche goden, die mantiek en orakel geven, zijn daemonen.

2. De verschilpunten tusschen Joodsche profetie en orakel.

Bij de gedeeltelijke aanvaarding (III) wordt gerekend:

1. De opvatting, dat er een algemeene kennis van de goddelijke dingen bij de menschen is, waaronder ook mantiek en orakel vallen.

2. De houding tegenover de Sibylle, die vaak sterk afwijkt van die tegenover andere vormen van orakelgeloof.

Aan het slot is als een bijzonder soort van divinatie de droom behandeld.

Opgenomen is een index, bevattend de geciteerde plaatsen, waaraan toegevoegd de namen van de geraadpleegde schrijvers, die geen gegevens leverden.

I

AFWIJZING VAN MANTIEK EN ORAKEL UIT NIET-SPECIFIEK CHRISTELIJK GEZICHTSPUNT

1 AFWIJZING VAN MANTIEK IN HET ALGEMEEN

Op zeer veel plaatsen noemen de Kerkvaders de mantiek te midden van een reeks misdaden, waarvan de Christen zich dient te onthouden. Het oudste verbod vinden we in de Didache (2. 2): Gij zult niet dooden, gij zult niet echtbreken .... niet aan mantiek doen [1]), terwijl Augustinus verklaart, dat het Christendom met al deze praktijken van ingewandenschouw, stemmen en vlucht van vogels of andere teekenen, die den ten ondergang opgeschreven menschen worden toegefluisterd, niets te maken heeft [2]).

Als Ps. Hippolytus in De consummatione mundi (VII) de slechtheid van de wereld beschrijft, vlak voor haar ondergang, noemt hij: πορνεῖα καὶ μοιχεῖα καὶ ἐπιορκίαι [τὴν γῆν πληρώσουσιν φαρμακεῖαι] καὶ ἐπαοιδίαι καὶ μαντεῖαι ὀπίσω τούτων σφοδρῶς καὶ προθύμως ἐξακολουθήσουσι καὶ καθ' ὅλου ὑπὸ τῶν δοκούντων εἶναι χριστιανοὶ τότε ἐγερθήσονται ψευδοπροφῆται ....

---

[1]) Didache 2. 2: Οὐ φονεύσεις, οὐ μοιχεύσεις .... III. 4 μὴ γίνου οἰωνοσκόπος .... μηδὲ ἐπαοιδὸς μηδὲ μαθηματικὸς ....

[2]) Augustinus. In Joh. 97. 3

Hinc et nefarios ritus suos hominibus sacrilega curiositate deceptis vel decipiendis magicarum artium doctrina commendat. Hinc illae illicitae divinationes inspectis pecudum visceribus occisorum, aut vocibus et volatibus avium, aut signis multiformibus daemonum, insusurrantur auribus hominum perieturorum per colloquia perditorum ....

Sed haec non solum a re ipsa, verum et a nomine nostrae religionis aliena sunt.

Eveneens noemt Zeno Veronensis (I. XVI. 122) onder de zondaren: qui auguria captant salutemque suam pecudum violenter scissis in ventribus quaerunt [1]).

Omtrent den aard van de misdaden, waaronder de mantiek wordt gerangschikt, zeggen ons veel de opsommingen, die we bij enkele schrijvers aantreffen. Zoo spreekt Augustinus (De catech. rud. VII) in één adem van: ab ebriosis, avaris, fraudatoribus, aleatoribus, adulteris, fornicatoribus, spectaculorum amatoribus, remediorum sacrilegorum alligatoribus, praecantatoribus, mathematicis, vel quarumlibet artium vanarum et malarum divinatoribus [2]). Een soortgelijke rij van misslagen, waaronder ook divinatie voorkomt, vinden we bij Joh. Chrysostomus [3]), en bij Faustus Reiensis (Sermo 15) staat onder zware misdaden, valsche getuigenis, meineed, ontucht, doodslag, si auguria observando per haruspices et divinos atque incantatores captum se diabolo tradidit, haec est huius modi mala.

Men kan dan ook geen goed Christen zijn en tegelijk zich tot mantiek en orakels wenden. Augustinus zegt kort en krachtig [4]): Laat niemand zeggen: „ik ga wel naar de beelden, ik raadpleeg wel waarzeggers, maar daarmee verlaat ik de Kerk Gods niet, ik ben een catholiek Christen." Door de moeder vast te houden, beleedigt ge den vader.

De Kerk houdt zich met al deze dingen, die bij de afgodendienst behooren, niet op, zegt Epiphanius [5]).

Daarom noemt Augustinus hen, die de orakels raadplegen,

---

[1]) Cf. ook II. XVIII. 210.

[2]) Cf. Nicetas Aquileiensis. Exp. symboli 1. Qui credit in Christo .... renuntiat operibus eius (sc. Satanae) malis, et culturae, idolis, sortibus, et auguriis, pompis et theatris, fornicationibus, ebrietatibus, choris atque mendaciis.

[3]) In Epist. ad Eph. III. VI. 4.

[4]) Enarr. in Psalm. LXXXVIII. 14. Nemo dicat: Ad idola quidem vado, arreptitios et sortilegos consulo: sed tamen Dei ecclesiam non relinquo; catholicus sum. Tenens matrem, offendisti patrem. Cf. Augustinus. Guelfebr. XVIII. 2. (Morin. pg. 500): Quare, iste non fidelis est? et pythonissam interrogat!

[5]) Epiphanius. De fide 24. 1.

vijanden van God [1]) en nog eens zegt hij [2]): er is al veel gewonnen, want gij vereert den éénen God: beleedig hem nu niet door nog aan mantiek te doen.

Met eenzelfden nadruk roept ook Joh. Chrysostomus uit: Παύσασθέ ποτε τῆς μανίας, παρακαλῶ, εἴ γε τῷ Χριστῷ πιστεύετε [3]). Of spottend: Ποταποὶ Χριστιανοὶ Ἰουδαϊκοῖς καὶ Ἑλληνικοῖς παρέχοντες μυθοῖς καὶ γενεαλογίαις καὶ μαντείαις καὶ ἀστρολογείαις καὶ φαρμακείαις καὶ φυλακτηρίοις· καὶ παρατηρήσεις ἡμερῶν καὶ ἐνιαυτῶν, κληδονισμοὺς καὶ ὄνειρα καὶ ὀρνέων φωνάς . . . . [4]). Hoe is 't mogelijk, zegt Maximus Taurensis [5]), dat iemand Christen is en toch de orakels raadpleegt.

Hieruit blijkt, dat ook onder Christenen de praktijken der mantiek werden beoefend, wat met zooveel woorden wordt bevestigd door Eusebius Alexandrinus, die daarover zijn anathema uitroept [6]).

Het is bekend, dat Vergilius en Ovidius gebruikt werden, om daaruit, door een willekeurige plaats op te slaan, de toekomst te lezen, (sortes Vergilianae, sortes Ovidianae [7])): op dezelfde wijze

---

[1]) Enarr. in Ps. XCI. 10: Ergo inimici Dei omnes amatores mundi, omnes inquisitores nugarum, omnes consultores sortilegorum, mathematicorum, pythonum.

[2]) Enarr. in Ps. CXL. 18: Profecisti, iam unum Deum colis; optime: non fornicaris ab eo ad idola, ad mathematicos, ad sortilegos, ad aruspices, ad augures, ad maleficos; ista enim fornicatio a Deo est.

[3]) In Epist. II ad Timoth. IV. VIII. 5.

[4]) Sermo de pseudoproph. 7.

[5]) Hom. XVI. Auspicia etiam vanissime colligere se dicunt, ac statum vitae suae inanibus indiciis aestimantes, per incerta avium ferarumque signa imminentis anni futura rimantur; cum apud Deum solum sit notitia futurorum et legalis auctoritas ita prohibeat dicens: Ne auspicemini, ne auguriis intendatis (Deut. XVIII.) . . . . Aut quo modo se Christianum putat posse vel dici, qui in tali observatione vidit se perfidis esse corsortem?

[6]) Serm. VII: Πολλοὶ μετὰ τὴν τοῦ ἡλίου δύσιν παρατηροῦνται πῦρ διδόναι γείτονι αὐτοῦ, ἄλλοι φυλάττονται φωνὰς ὀρνέων καὶ κληδίσμους ἀνθρώπων . . . . τὸν γὰρ Χριστιανὸν οὐδὲν τοιοῦτο δεῖ παραφυλάττεσθαι, ἀλλὰ πάντα ἀπαρατηρήτως ποιεῖν . . . . πολλοὺς γὰρ οἶδα τοῦτο ποιοῦντας. καὶ οὐαὶ αὐτοῖς ἔσται.

[7]) Cf. Stemplinger. Neue Jahrb. 45 (1920) 45—46.
Idem. Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen. (1922) 52. Zie ook August. Confess. IV. III. 15.

werd ook het Oude en Nieuwe Testament gebruikt. Ook tegen deze soort mantiek heeft Augustinus bezwaar, hoewel zij te verkiezen is boven het raadplegen van daemonische wijsheid [1]). In den tijd van Anastasius Sinaita schijnt het ook nog een kwestieus punt te zijn geweest, want onder zijn Quaestiones treffen we de vraag aan (CVIII): Πρέπει ἄρα τὸν Χριστιανὸν ἀνοίγειν ἐν λαχνιστηρίῳ; met het antwoord, dat de Kerkvaders dit nergens toestaan; maar wie de loten wil trekken, roepe eerst God aan en staat hij dit toe, laat hij zijn gang gaan, maar anders zich onthouden.

Dat de priesterschap in alle geval zich van mantiek dient ver te houden, blijkt uit de Canones van Athanasius, gericht tot de priesterschap [2]): § 41. Nor priest nor any that is reckoned of the priesthood shall go unto them that use augury, neither unto magicians nor wizards nor sorcerers. If any be found to have gone (thither) .... then shall he be cast forth and shall not receive of the mysteries three years, doing bitter penance the while for that he hath done [3]).

Op het concilie te Ancyra (314 n. Chr.) is ook een dergelijke bepaling vastgesteld, die we vinden bij Dionysius Exiguus (eveneens Regulae Ancyrani XLIII), met de grootte van de straf [4]).

Gregorius de Groote raadt in zijn brieven enkele malen aan,

---

[1]) Ep. LV. 37. Hi vero, qui de paginis evangelicis sortes legunt, etsi optandum est, ut hoc potius faciant, quam ad daemonia consulenda concurrant, tamen etiam ista mihi displicet consuetudo, ad negotia saecularia et ad vitae huius vanitatem propter aliam vitam loquentia oracula divina vel convertere. Men vergelijke hierbij het bekende verhaal uit de Confess. VIII. XII. 29, waar Augustinus zelf door een dergelijk gebruik van het Evangelie tot inkeer komt. Alleen daar gaat het niet over „negotia saecularia".

[2]) The Canons, the Arabic and Coptic versions, ed. Riedel-Crum. 1904.

[3]) Cf. § 71, 72, 73. Fortune-tellers or conjurers or enchanters, when they do penance, shall fast a year ere they recieve of the holy mysteries.

[4]) Codex canonum concilii Ancyrani XLIV. 24: Οἱ καταμαντευόμενοι καὶ ταῖς συνηθείαις τῶν ἐθνῶν κατακολουθοῦντες, ἢ εἰσάγοντές τινας εἰς τοὺς ἑαυτῶν οἴκους ἐπὶ ἀνευρέσει φαρμακειῶν, ἢ καὶ καθάρσει, ... τρία ἔτη ὑποπτώσεως καὶ δύο ἔτη εὐχῆς χωρὶς προσφορᾶς. Cf. Basilius. Epist. classis II. ep. LXXXIII.

streng tegen orakelgevers en -raadplegers op te treden en bepaalt de straf, die op overtreding moet worden gesteld [1]).

Soms wordt het verbod gebaseerd op een voorschrift uit het Oude Testament, dat er geen vogelwichelarij of mantiek in Israel zal gevonden worden [2]).

Uit dit scherp optreden van de Kerkvaders tegen de mantiek blijkt wel, dat zij die beschouwden als een belangrijk onderdeel der heidensche religie. Ze bindt of houdt de menschen gebonden in een levenshouding, die afvoert van den waren godsdienst [3]). De dienst van Apollo is vijandig aan het Christendom. Lactantius

---

[1]) Epist. IX. ind. II. LXV. Contra idolorum quoque cultores vel aruspices atque sacrilegos fraternitatem vestram vehementius pastorali hortamur invigilare custodia, atque publice in populo contra huius rei viros sermonem facere . . . . et siquidem servi sunt, verberibus cruciatibusque quibus ad emendationem pervenire valeant, castigare. si vero sunt liberi, inclusione digna districtaque sunt in poenitentiam dirigendi.
Epist. XI. ind. IV. LIII. Pervenit ad nos quod quosdam incantatores et sortilegos fueris insecutus. Et omnino nobis sollicitudinem zelumque tuum gratum fuisse cognoscas . . . .
Notae in Sacrament. libr. (M. L. p. 454): Si quis sacrilegium fecerit, id est quod aruspices vocant, qui auguria colunt, superauguriaverit, ant quocumque malo ingenio, tres annos in pane et aqua.
Si quis ariolus fuerat, quod divinos vocant, aliquas divinationes fecerit, quia hoc daemoniacum est, quinque annos poeniteat, tres in pane et aqua.
Si quis sortes habuerit, quas sanctorum contrarationem vocant, vel aliquas sortes habuerit, vel qualicumque malo ingenio sortitus fuerit, vel divinaverit, tres annos poeniteat, unum in pane et aqua.

[2]) Origines. Ieremias hom. pg. 223. 7: διὰ τοῦτο δεῖ καθόλου πάσης ἀσεβοῦς προγνώσεως μὴ ἀνέχεσθαι. εἰ γὰρ ἀστέρες τυχὸν ἐνεργοῦσι, μάτην εὐχόμεθα. διό φησιν· εἴπωσιν οἱ ἀστρόλογοι τοῦ οὐρανοῦ „τί βουλεύεται κύριος περὶ σοῦ", καὶ „οὐκ ἔσται οἰωνισμὸς ἐν Ἰακώβ, οὐδὲ μαντεία ἐν Ἰσραήλ."
Cf. Origines. Hom. 1 Sam. pg. 299. 12.
Maximus Taurensis. Hom. XVI.
[Basilius.]. App. in Isaiam II. 77. Israel door God verworpen om zijn auguria: Ὁρᾷς ἡλίκον κακὸν τὸ κληδονίζεσθαι. Ἔξω τῆς παρὰ θεοῦ ἐπιμελείας ποιεῖ τὸν προσέχοντα αὑτῇ. . . . Πάλαι γὰρ καὶ ἐκ τοῦ Μωϋσέως νόμου κληδόνες καὶ μαντεῖαι καὶ οἰωνισμοὶ καὶ ὀρνιθοσκοπίαι διαβέβληνται, ὡς δαιμόνων εὑρέματα.
Cyrillus Alex. De adoratione in spiritu et veritate VI.

[3]) Cf. Cyrillus Alex. In Oseam XLIV.

vertelt [1]), dat Diocletianus het orakel ondervraagt omtrent de houding, die hij tegenover de Christenen moet aannemen en voegt daaraan toe: respondit ille ut divinae religionis inimicus. Reeds de Didache (3. 4) waarschuwt tegen mantiek, omdat zij voert tot afgoderij. Dit kan ook niet anders, merkt Augustinus op [2]), want juist in de divinatie lag voor den heiden de waarde van zijn goden. Een meening, die ook twee keer door Marcus Aurelius is uitgesproken [3]).

De mantiek voert dus tot de dwalingen van het heidendom, waarschuwt Ambrosius [4]) en onder de deelen van de idolatria noemt Gaudentius ook de mantiek [5]). Laten we ons dus niet in haar netten verstrikken [6]), want de daemonen gebruiken haar tot ons verderf [7]).

Maar dat de heidenen zoo groote waarde hechten aan de man-

---

[1]) De mort. pers. 11.

[2]) De consensu evang. I. 20. . . . . cum in suis dis falsis, quae sunt vera daemonia, nihil aliud pro magno appelant, quam cum aliquid eorum responsis sibi futurum esse didicerint.

Cf. de bestrijding bij Cyprianus (Quod idola dei non sunt. 6) van de plaats bij Livius 6. 41. 4. „Auspiciis hanc urbem conditam esse . . . . qui est qui ignorat" met de woorden: „Non ergo de religionibus sanctis nec de auspiciis aut auguriis Romana regna creverunt."

[3]) Marcus Aurelius. Ad se ipsum. IX. 27. φύσει γὰρ φίλοι, καὶ οἱ θεοὶ δὲ παντοίως αὐτοῖς βοηθοῦσι, δι' ὀνείρων, διὰ μαντειῶν. πρὸς ταῦτα μέντοι, πρὸς ἃ ἐκεῖνοι διαφέρονται.

Fronto (p. 47 Naber), Marc. Aurel. aan Fronto: Deos igitur omnes, qui usquam gentium vim suam praesentem promptamque hominibus praebent, qui vel somniis vel mysteriis vel medicina vel oraculis usquam iuvant atque pollent . . . .

[4]) In Ps. I enarratio: impiae serunt gentilitatis errores.

[5]) Gaudentius. Sermo IV: Partes enim idololatriae sunt veneficia, praecantationes, suballigaturae, vanitates, auguria, sortes, observatio ominum . . . .

[6]) Petrus Chrysologus. Sermo XVIII. Non laqueemur auguriis, non divinatione fallamur, non capiamur sortibus, non a manibus inducamur.

Eudocia imperatrix. Carmen de S. Cypriano II vs. 67 sqq.

[7]) Isid. Hispal. Etymol. VIII. 9. 31. In quibus omnibus ars daemonum est ex quadam pestifera societate hominum et angelorum malorum exorta. Unde cuncta vitanda sunt a Christiano et omni penitus execratione repudianda atque damnanda.

tiek is best te begrijpen, zegt Tatianus [1]), want zij is de menschen behulpzaam om te verkrijgen wat hun hebzucht begeert. „Je wilt een oorlog voeren en je neemt Apollo tot raadgever bij de slachtingen. Je wilt een meisje schaken en je kiest een daemon uit om met je te strijden . . . ."

Daar dus de mantiek geheel en al te verwerpen is, mogen daarom, roept Augustinus [2]) uit, haar stroomen verdrogen. Of beter: er is geen reden om zich bezorgd te maken over de orakels, want ze zijn reeds lang verstomd. In dezen toon spreken vele Kerkvaders te beginnen met Clemens Alexandrinus [3]). Hij somt veel plaatsen op, waar de Grieken gewoon waren orakels te raadplegen met de geruststellende woorden: maak u over al deze wonderplaatsen niet druk, want hun macht is voorbij [4]). Als Origines een uitleg geeft van Ieremias 51. 21—24: en door U (sc. Israël) zal Ik in stukken slaan den jongeling en de jonkvrouw, dan zegt hij, dat met de jonkvrouw de Pythia is bedoeld, die verbrijzeld is [5]). Ook Arnobius vermeldt, dat Christus aan de orakelzieners het zwijgen heeft opgelegd [6]). Volgens Eusebius [7])

---

[1]) Apol. 19. Τί γὰρ ἐστι μαντική; τί δὲ ὑπ' αὐτῆς πεπλάνησθε; τῶν ἐν κόσμῳ πλεονεξιῶν ἐστί σοι διάκονος. πολεμεῖν θέλεις καὶ τὸν 'Απόλλω σύμβουλον τῶν φονῶν λαμβάνεις. κόρην ἁρπάσαι θέλεις καὶ τὸ δαιμόνιόν σοι συναγωνίσασθαι προαιρῇ . . . . Cf. de bezwaren van den cynicus Didymus Planetiades bij Plutarchus. de def. or. 7. p. 413 A.

[2]) Enarr. in Ps. LXXIII. 18: Siccentur flumina eorum: non proficiant doctrinae gentium, haruspicum, mathematicorum, magicae artes . . . . Arescat illa doctrina; inundentur mentes Evangelio Veritatis.

[3]) In hoeverre hier en elders van afhankelijkheid sprake is, wordt buiten beschouwing gelaten.

[4]) Clem. Alex. Protr. II. 11. 1. "Αδυτα τοίνυν ἄθεα μὴ πολυπραγμονεῖτε μηδὲ βαράθρων στόματα τερατείας ἔμπλεα ἢ λέβητα Θεσπρώτιον ἢ τρίποδα Κιρραῖον ἢ Δωδωναῖον χαλκεῖον. γεράνδρυον δὲ ψάμμοις ἐρήμαις τετιμημένον καὶ τὸ αὐτόθι μαντεῖον αὐτῇ δρυὶ μεμαρασμένον μύθοις γεγηρακόσι καταλείψατε. σεσίγηται γοῦν ἡ Κασταλίας πηγὴ καὶ Κολοφῶνος ἄλλη πηγή, καὶ τὰ ἄλλα ὁμοίως τέθνηκε νάματα μαντικὰ καὶ δὴ τοῦ τύφου κενὰ ὀψὲ μέν, ὅμως δ' οὖν διελήλεγκται τοῖς ἰδίοις συνεκρεύσαντα μύθοις.

[5]) Ieremias hom. pg. 219. 4.

[6]) Adv. nat. I. 46. (Christus) imponit silentium vatibus, haruspices inconsultos reddit, adrogantium magorum frustari afficit actiones, non horrore ut dicitis nominis sed maioris licentia potestatis. [7]) Eusebius. Ev. praep. IV. 134d.

bestaan in zijn tijd noch de tempel van Delphi noch de orakels van Claros en Dodona, of hij geeft [1]) citaten uit Porphyrius [2]) en Plutarchus [3]), die moeten bewijzen, dat de orakels zwijgen. Geheel Griekenland, Lycie, Libye en Aegypte waren vroeger vol orakelplaatsen, die de menschen misleidden, maar sinds de komst van den Logos heeft al deze dwaasheid een eind genomen, zegt Athanasius [4]). Waar zijn nu uw orakels? Zijn ze niet stom geworden sinds de verschijning van Christus? [5]). In dezen zelfden toon spreekt ook Gregorius van Nazianza in zijn Orationes [6]) en gedichten [7]). Talrijke uitingen van Kerkvaders zijn te vermelden, die alle vol vreugde den val der orakels constateeren [8]).

---

[1]) Ev. praep. V. 205a, b en 206, 207.

[2]) In V. 205a 't volgende citaat uit Porphyrius:

Πυθῶνα δ' οὐκ ἔστιν ἀναρρῶσαι λάλον ὁμφήν·
ἤδη γὰρ δολιχοῖσιν ἀμαυρωθεῖσα χρόνοισιν
βέβληται κληῖδας ἀμαντεύτοιο σιωπῆς·
'Ρέξατε δ' ὡς ἔθος ἐστὶ θεοπρόπα θύματα Φοίβῳ.

[3]) In V. 205b een citaat uit De orac. def. 411 E.
In V. 206 en 207 een citaat uit De orac. def. 418 E.

[4]) De incarn. verbi 47. Καὶ πάλαι μὲν τὰ πανταχοῦ τῆς ἀπάτης τῶν μαντείων ἐπεπλήρωτο, καὶ τὰ ἐν Δελφοῖς καὶ Δωδώνῃ καὶ Βοιωτίᾳ καὶ Λυκίᾳ καὶ Λιβύῃ καὶ Αἰγύπτῳ καὶ Καβείροις μαντεύματα καὶ ἡ Πυθία ἐθαυμάζοντο τῇ φαντασίᾳ τῶν ἀνθρώπων. νῦν δὲ ἀφ' οὗ Χριστὸς καταγγέλλεται πανταχοῦ, πέπαυται καὶ τούτων ἡ μανία, καὶ οὐκ ἔστιν ἔτι λοιπὸν ἐν αὐτοῖς ὁ μαντευόμενος.

[5]) [Athan.]. Vita Antonii 74 Εἴπατε γοῦν, ποῦ νῦν ὑμῶν τὰ μαντεῖα; .... πότε ταῦτα πάντα πέπαυται καὶ ἠσθένησεν, εἰ μὴ ὅτε ὁ τοῦ Χριστοῦ σταυρὸς γέγονεν;

[6]) Orat. V. 25. Ποῦ αἱ κατὰ Χριστιανῶν μαντεῖαι καὶ ἀπειλαί, καὶ ἡ κατὰ προθεσμίαν κατάλυσις ἡμῶν μέχρις ὀνόματος; Οἴχεται πάντα, ... waarna uitgewerkt in 32: Οὐκ ἔτι φθέγγεται δρῦς, οὐκ ἔτι λέβης μαντεύεται· οὐκ ἔτι Πυθία πληροῦται, οὐκ οἶδ' ὥντινων, πλὴν μύθων καὶ ληρημάτων. Πάλιν ἡ Κασταλία σεσίγηται καὶ σιγᾷ καὶ ὕδωρ ἐστὶν οὐ μαντευόμενον, ἀλλὰ γελώμενον. Πάλιν ἀνδριὰς ἄφωνος ὁ 'Απόλλων.
Orat. XXIX. 5. Ποῦ δὲ 'Εκάτης τὰ φοβερὰ καὶ σκοτεινὰ φάσματα καὶ Τροφωνίου κατὰ γῆς παίγνια καὶ μαντεύματα ἢ Δωδωναίας δρυὸς ληρήματα, ἢ τρίποδος Δελφικοῦ σοφίσματα ἢ Κασταλίας μαντικὸν πόμα; Τοῦτο μόνον οὐ μαντευσάμενα τὴν ἑαυτῶν σιωπήν.

[7]) Carmen II ad Nemesium 253, waar ook Ammon en Branchidae worden genoemd.

[8]) Hieronymus. In Isaiam VII. 19. vs. 1 .... natum filium Dei, qui omnem artis eorum destrueret potestatem ....
Idem. In Isaiam XII. 41 vs. 21 .... quod post adventum Christi omnia

Om even een kleine excurse te maken naar de praktijk: de jubel over het zwijgen der orakels is niet in overeenstemming met de werkelijkheid. Wel is er aan 't begin van onze jaartelling een verzwakking in de positie der groote orakels te constateeren [1]),

---

idola conticuerunt, ubi Apollo Delphicus, et Loxias Deliusque et Clarius et cetera idola futurorum scientiam pollicentia . . . .

Augustinus. De consensu evang. I. 32: Ubi sunt di eorum? Ubi vaticinia fanaticorum et divinationes pythonum? ubi auguria vel auspicia vel aruspicia vel oracula daemonum?

Joh. Chrysostomus. De laudibus S. Pauli. hom. IV: Πόθεν τὰ τῶν θεῶν ἐπαύθη πάντα καὶ ὁ Δωδωναῖος καὶ ὁ Κλάριος καὶ πάντα τὰ πονηρὰ ταῦτα ἐργαστήρια σιγᾷ καὶ ἐπεστόμισται;

Nilus Abbas. Ep. II. XLII. Εἰ ὁ πολυφωνότατος τοῦ 'Απόλλωνος τρίπους σιγᾷ προστεταγμένος διὰ τῆς ἐνσάρκου παρουσίας τοῦ πάντων δεσπότου Χριστοῦ παρὰ τὴν τῶν 'Ελλήνων προσδοκίαν πρεπόντως πεφίμωται . . . .

Theodoretus. Graec. affect. cur. X. 3. somt eerst vele orakelplaatsen op en vervolgt: ὅτι δὲ παμπονήρων ἦν δαιμόνων ταῦτα χρηστήρια τὴν θείαν προσηγορίαν σεσυληκότων, ἱκανὴ μὲν τεκμηριῶσαι καὶ ἡ νῦν αὐτοῖς ἐπικειμένη σιγή. Μετὰ γὰρ δὴ τὴν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφάνειαν ἀπέδρασαν οἱ τήνδε τὴν ἐξαπάτην τοῖς ἀνθρώποις προσφέροντες, τοῦ Θέου φωτὸς οὐκ ἐνεγκόντες, waarna als getuige geciteerd wordt: Plutarchus. de orac. def. p. 418 E.

Prudentius. Apoth. vs. 438 vv.

Delphica damnatis tacuerunt sortibus antra,
non tripodas cortina regit, non spumat anhelus
fata Sibyllinis fanaticus edita libris,
perdidit insanos mendax Dodona vapores,
mortua iam mutae lugent oracula Cumae
nec responsa refert Libycis in Syrtibus Ammon.

Id. Apoth. vs. 402

torquetur Apollo
nomine percussus Christi nec fulmina verbi
ferre potest. —

Sophronius v. Jerusalem. Laudes in S.S. Cyrum et Ioannem. 24.

Οὗτος ὁ δαίμων ὁ σκοτεινὸς ὡς Αἰγύπτιος, ὁ θηλύφρων ὁμοῦ καὶ θηλύμορφος μετὰ Λοξίου τε καὶ τρίποδος τὴν κουφότητα καὶ τῆς ἐν Δωδώνῃ δρυὸς σιγὴν ἀνεκλάλητον καὶ τὴν τοῦ Κασταλικοῦ νάματος σιωπὴν ἀτελεύτητον καὶ τοῦ 'Ροδίου ταύρου τὴν συγγνωσθεῖσαν αὐτῷ πτῶσιν ἀμύνητον καὶ τὴν πάντων, ὡς εἰπεῖν, τῶν 'Ελληνικῶν μαντείων κατάσβεσιν. Cf. S.S. Cyri et Ioannis Miracula LXIV. Οὕτως ὁ κωφὸς ἠκροάσατο, καὶ λόγον ὁ ἄλαλος ἀπερθέγξατο, οὐ τῆς Κασταλίας γευσαμένος νάματος.

Procopius van Gaza. Comment. in Isaiam XI. 15. 16.

ἐντεῦθεν σιγᾷ τὰ παρ' ἐκείνοις χρηστήρια, γοητεία τε πᾶσα καὶ πλάνη μετὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐπιδημίαν ἐπαύσατο τῶν Αἰγυπτιαζόντων τὸ πρότερον.

[1]) Cf. de plaatsen, geciteerd bij Pease. De div. p. 159. n. 7:

Strabo (7. p. 327): ἐκλέλοιπε δὲ πως καὶ τὸ μαντεῖον τὸ ἐν Δωδώνῃ καθάπερ τἄλλα.

maar daarna heeft juist een zeer sterke opleving plaats. „Mochte Delphi damals stark abgenommen haben, Amphiaraos, Trophonios, der Zeus von Dodona weit seltener von der Gläubigen aufgesucht werden: ganz stumm waren sie trotzdem nicht geworden, namentlich aber blühten die anderen groszen Orakel und die sonstige in kleinerem Maszstabe geübte Zukunftsbefragung. Von Zeus Ammon war schon soeben die Rede; neben ihm spendet das Orakel von Kolophon, das nach gründlicher Zerstörung im 1. Jahrhundert v. Chr. zu Beginn unserer Zeitrechnung wieder kräftig aufgelebt war, vielen ihm Nahenden Rat und Trost. Seine Priester hatten allem Anschein nach eine Art Orakelbuch über die Anrufung der einzelnen Gottheiten verbreitet, ... Und für das Orakel des didymeischen Apollon gilt das gleiche; wie die Monumente des 2. und 3. Jahrhunderts das Wirken von Klaros bezeugen, so gestattet unsere Kunde vom späten Erlöschen des didymeischen Orakels in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts eine Rückschlusz auf seine hohe Blüte in dem hier betrachteten Zeitraum. Auch die uralte Sibylle von Erythrä blieb, unterstützt durch die Literatur der heidnischen, jüdischen und christlichen Sibyllenbücher, auf ihrem Erbe tätig; anderen Bedürfnissen endlich dienten die Kleinasiatischen Würfelorakel. Niemals lauschte die antike Menschheit gespannter auf alle solche Offenbarungen der Gottheit als in jener Epoche, zu deren Ende über Herren und Untertanen Jammer und Not in immer steigendem Masze hereinbrach" [1]).

(17. p. 813): τοῖς ἀρχαίοις μᾶλλον ἦν ἐν τιμῇ καὶ ἡ μαντικὴ καθόλου καὶ τὰ χρηστήρια, νυνὶ δ' ὀλιγωρία κατέχει πολλή, τῶν Ῥωμαίων ἀρκουμένων τοῖς Σιβύλλης χρησμοῖς καὶ τοῖς Τυρρηνικοῖς θεοπροπίοις διά τε σπλάγχνων καὶ ὀρνιθείας καὶ διοσημιῶν. διόπερ καὶ τὸ ἐν Ἄμμωνι σχεδόν τι ἐκλέλειπται χρηστήριον, πρότερον δὲ ἐτετίμητο;

Luc. 5, 111–114:
non ullo saecula dono
nostra carent maiore deum, quam Delphica sedes
quod siluit, postquam reges timuere futura
et superos vetuere loqui;

Juvenal. 6, 554–556:
credent a fonte relatum
Hammonis, quoniam Delphos oracula cessant
et genus humanum damnat caligo futuri.

[1]) J. Geffcken. Der Ausgang. p. 10 sq. Cf. Rohde. Der griech. Roman pg. 283.

Voor de feiten kan men hier het beste raadplegen Buresch: Klaros, die deze periode een „Orakelfrohe Zeit" noemt [1]) en dat met talrijke bewijzen staaft, ook met gevallen, die liggen binnen den Christelijken kring. Zoo blijkt, dat een Sibyllijnsch orakel, dat volgens Alexandre geschreven is 232—235 n. Chr. het orakel van Kolophon aanroept [2]). De latere geschiedenis van Delphi behandelt Dempsey. VI. B. Attempted Revival of the Delphic oracle, beginnend bij Nero. Het is nog in den tijd van Theodosius (379), dat strenge wettelijke bepalingen aan het openbare orakelplegen een eind maakten [3]), terwijl van den kant van de Kerk de synode van Ancyra (314) zich uitspreekt tegen divinatie [4]) en in het Westen het eindoordeel eerst valt op een concilie van 721 onder Gregorius II [5]).

2 MEN MOET DE TOEKOMST WILLEN KENNEN DOOR HET VERSTAND

Soms draagt de kritiek van de Kerkvaders een sterk rationalistisch karakter. Het ergert hen, dat het orakel geen gebruik maakt van de menschelijke rede voor zijn openbaringen en dat het vaak spreekt in strijd met het menschelijk verstand. Vooreerst geeft het aanstoot, dat de godheid van dieren in plaats van menschen gebruik maakt bij 't geven van voorteekenen, dan, dat er vaak uitspraken gedaan worden door het orakel in strijd met het gezond menschelijk verstand, maar tenslotte gaat het toch wel verder tot de kwestie, of door de openbaring de menschelijke rede en het menschelijk inzicht niet te kort worden gedaan.

In dit verband is interessant te citeeren, wat E. Bevan schrijft in de Introduction van Later Greek Religion (1927) XXXIV:

---

[1]) p. 39.
[2]) p. 44.
[3]) Cod. Theod. XVI. 10. 7; 10. 9; 10. 10—11; 10. 12.
[4]) Canon. XXIII. (al. XXIV).
[5]) Si quis ariolos, aruspices vel incantatores observaverit, aut philacteriis usus fuerit, anathema sit.
(Cf. Hastings' E. of R. a. E. s.v. Divination (Christian).

As compared with Greek polytheism, outside the circles of philosophers, it (sc. Christianity) was more strictly rational. In view of an idea sometimes held, that the triumph of Christianity represented the triumph of blind superstition over the enlightened reason of the ancient world, it is odd to read the refutation of the Greek and Roman polytheism in St. Augustine's City of God and find him striking down its absurdities by cold severe reason [1]).

En daarnaast te plaatsen de uitspraken van Porphyrius en Julianus, de groote bestrijders van het Christendom in dien tijd, waarop De Labriolle [2]) de aandacht vestigt en waaruit blijkt, dat de grootste kritiek van beiden gaat tegen het anti-rationeele in het Christendom!

Porphyrius: Φεῦ τῆς ἀπαιδευσίας, τῆς κωμικῆς πλάνης! (fr. 49. 15).

Ὦ μῦθος, ὦ γῆρος, ὦ γέλως ὄντως πλατύς! (fr. 49. 12).

Julianus Apostata: μυθώδης, τὰ παράδοξα, ἀνόητος, μῦθος, ψεῦδος . . . .

Men kan slechts zeggen, dat de behoefte steeds heeft bestaan, het geloof te rechtvaardigen tegenover het verstand. Socrates wijst beide een eigen domein toe: waar het menschelijk verstand te kort schiedt, daar treedt de goddelijke openbaring op:

Memorabilia I. 6: περὶ δὲ τῶν ἀδήλων ὅπως ἀποβήσοιτο μαντευσομένους ἔπεμπεν, εἰ ποιητέα.

Vergelijk Xenophon. Cyrop. I. 6. 46.

οὕτως ἡ ἀνθρωπίνη σοφία οὐδὲν μᾶλλον οἶδε τὸ ἄριστον αἱρεῖσθαι ἢ εἰ κληρούμενος ὅ τι λάχοι τοῦτό τις πράττοι.

θεοὶ δέ, ὦ παῖ, ἀεὶ ὄντες πάντα ἴσασι τά τε γεγενημένα καὶ τὰ ὄντα καὶ ὅ τι ἐξ ἑκάστου αὐτῶν ἀποβήσεται, καὶ τῶν συμβουλευομένων ἀνθρώπων οἷς ἂν ἵλεῳ ὦσι, προσημαίνουσιν ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ οὐ χρή. εἰ δὲ μὴ πᾶσιν ἐθέλουσι συμβουλεύειν, οὐδὲν θαυμαστόν· οὐ γὰρ ἀνάγκη αὐτοῖς ἐστιν ὧν ἂν μὴ ἐθέλωσιν ἐπιμέλεσθαι [3]).

---

[1]) Cf. ook: J. J. de Jong. Apologetiek en Christendom in den Octavius van Min. Felix. diss. Leiden 1935. pg. 71.

[2]) P. de Labriolle. La réaction païenne. Paris. 1934.

[3]) Cf. Pascal. Pensées XIV. La dernière démarche de la raison, c'est de connaître qu'il y a une infinité de choses qui la surpassent. Elle n'est que faible,

Reeds Tatianus ergert zich eraan, dat een eik, stel je voor, een orakel geeft en dan weer vogels voorspellingen doen, alsof de menschen minder zijn dan dieren en planten [1]). Tegen deze al te populaire kritiek verzet zich reeds Socrates, die zegt, dat het natuurlijk de goden zijn, die zich van deze middelen bedienen [2]). Maar het uitvoerigst is Origines in zijn contra-aanval tegen Celsus [3]). Celsus heeft betoogd, dat er kennis van de goddelijke dingen bestaat bij dieren, vooral bij vogels. Het is nu om te beginnen de vraag, of er bewijzen zijn, dat die kennis inderdaad bestaat. Maar laten we voor 't oogenblik aannemen, dat er werkelijk vogelmantiek bestaat, omdat er een krachtig getuigenis is van velen, dat velen van groote rampen zijn bewaard, omdat zij vertrouwden op voorspelling door vogels [4]). Dan is de kwestie, hoe zij aan die kennis komen. Immers sommigen meenen, dat de daemonen hun die wetenschap meedeelen, maar anderen, dat hun aard meer goddelijk is en geschikt tot die dingen. Maar dit

---

si elle ne va jusqu'à connaître cela. Que si les choses naturelles la surpassent, que dira-t-on des surnaturelles?
Il faut savoir douter où il faut, assurer où il faut et se soumettre où il faut. Qui ne fait ainsi n'entend pas la force de la raison.
Si on soumet tout à la raison, notre réligion n'aura rien de mystérieux ni de surnaturel. Si on choque les principes de la raison, notre réligion sera absurde et ridicule.
Il n'y a rien de si conforme à la raison que ce desaveu de la raison.
Vgl. de uitspraken, door Leo Sjestow: Crisis der Zekerheden. 1934 behandeld in zijn essay over Pascal:
„Que j'aime à voir cette superbe raison humiliée et suppliante."
„Cela vous fera croir et vous abêtira."

[1]) Apol. 19. δρῦς, εἰπέ μοι, μαντεύεται καὶ πάλιν ὄρνιθες προαγορεύουσι, σὺ δὲ τῶν ζῴων καὶ φυτῶν ἐλάττων ὑπάρχεις;

[2]) Memorab. I. 1. 3. 'Ο δ' οὐδὲν καινότερον εἰσέφερε τῶν ἄλλων, ὅσοι μαντικὴν νομίζοντες οἰωνοῖς τε χρῶνται καὶ φήμαις καὶ συμβόλοις καὶ θυσίαις. οὗτοί τε γὰρ ὑπολαμβάνουσιν οὐ τοὺς ὄρνιθας οὐδὲ τοὺς ἀπαντῶντας εἰδέναι τὰ συμφέροντα τοῖς μαντευομένοις, ἀλλὰ τοὺς θεοὺς διὰ τούτων αὐτὰ σημαίνειν, κἀκεῖνος οὕτως ἐνόμιζεν.

[3]) c. Celsum IV 88—95.

[4]) . . . . ὅπου δὲ διὰ μαρτυρουμένης ὑπὸ πολλῶν ἐναργείας παριστὰς ὅτι πολλοὶ ἀπο μεγίστων διεσώθησαν κινδύνων, πεισθέντες τῇ δι' ὀρνίθων μαντικῇ.

laatste is niet te gelooven en toch, dat is de meening van Celsus [1]).

Hij, die ons verwijt, ὅτι πιστεύομεν τῷ ἐπὶ πᾶσιν θεῷ, zou willen, dat wij geloofden, dat αἱ ψυχαὶ τῶν ὀρνίθων θειοτέρας ἔχουσιν ἐννοίας καὶ τρανοτέρας ἀνθρώπων. Volgens Celsus heeft dus het vogelengeslacht meer den aard der godheid dan Pherecydes, Pythagoras, Socrates en Plato! Maar een heel eenvoudig bewijs voor de onhoudbaarheid van deze stelling is toch wel, dat zij zichzelf niet kunnen beschermen door die diepere wetenschap en naar de plekken vliegen, waar de menschen netten en strikken hebben uitgezet [2]). En zoo zouden duizenden andere bewijzen te vinden zijn [3]). Maar de ware God gebruikt voor de kennis der toekomst noch redelooze dieren noch den eersten den besten mensch, maar de heiligste, reinste zielen der menschen, die hij inspireert en tot profeten maakt [4]).

Vaak zijn de antwoorden van het orakel in strijd met het gezond verstand, waarvan Origines als voorbeelden noemt een geval, waarbij een bokser met goddelijke eer werd versierd en een ander, toen een onmatig en onzuiver dichter als Archilochus door Apollo „dienaar der Muzen" werd genoemd. Hoe kan dan iemand met gezond verstand zulk een orakelgever vereeren [5])?

---

[1]) Celsus schijnt dus de meening te hebben gehad, dat de redelooze natuur misschien een intuïtiever, maar juister kennis der bovennatuurlijke dingen had dan de reflecteerende mensch.

[2]) Cf. Xenophon. Memorab. 1. 1. 2—4. [Basilius]. App. in Isaiam II. 77.

[3]) Cf. Philo. De gigant. III en IV.

[4]) IV. 95. Τὸ δ' ἀληθῶς θεῖον εἰς τὴν περὶ τῶν μελλόντων γνῶσιν οὔτε τοῖς ἀλόγοις χρῆται ζώοις οὔτε τοῖς τυχοῦσι τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ψυχαῖς ἀνθρώπων ἱερωτάταις καὶ καθαρωτάταις, ἄστινας θεοφορεῖ καὶ προφήτας ποιεῖ. Cf. Lev. 19. 26, Deuteron. 18. 10.
Zie ook Origines. In Num. hom. XVI 7.

[5]) c. Celsum. III. 25. Καὶ ἐν τοῖς χρησμοῖς δὲ τοῦ Πυθίου εὕροις ἂν προστασσόμενά τινα οὐκ εὔλογα. ὧν δύο ἐπὶ τοῦ παρόντος παραθήσομαι, ὅτι Κλεομήδην μὲν, οἴμαι τὸν πύκτην, ἰσοθέοις τιμαῖς ἐκέλευε τιμᾶσθαι, οὐκ οἶδ' ὅ τι ποτὲ σεμνὸν ἰδὼν ἐν τῇ πυκτικῇ αὐτοῦ, οὔτε δὲ Πυθαγόραν οὔτε Σωκράτην ἐτίμησε ταῖς τιμαῖς τοῦ πύκτου. ἀλλὰ καὶ „Μουσῶν θεράποντα" εἰπὼν τὸν 'Αρχίλοχον, ἄνδρα ἐν κακίστῃ καὶ ἀσελγεστάτῃ ὑποθέσει ἐπιδειξάμενον τὴν ἑαυτοῦ ποιητικὴν καὶ ἦθος ἀσελγὲς καὶ ἀκάθαρτον παραστήσαντα, ὅσον ἐπὶ τῷ „θεράποντα" εἶναι „Μουσῶν",

't Is allerdwaast, om deze onzinnige praktijken te vergelijken met het raadplegen van teekenen, zooals dat soms in de Heilige Schrift voorkomt, waarschuwt Augustinus [1]). Want het vertrouwen op dergelijke dwaze verschijnselen moest men niet noemen μαντική, maar μανική, spot Clemens Alexandrinus [2]).

Volgens Minucius Felix is dan ook het geloof aan mantiek een kwestie van beschaving en toen de menschen beschaafder en minder bijgeloovig werden, raakten vanzelfsprekend de orakels in oneer [3]).

Het behoeft immers heelemaal geen bewijs van goddelijke inspiratie te zijn, als men de toekomst vooruitweet. Dit kan even goed op waarneming en ervaring berusten, zooals men dat aantreft bij dokters, zeelieden en boeren [4]). Dit argument is bijna een gemeenplaats geworden, zoodra men spreekt over de kennis der toekomst [5]).

νομιζομένων εἶναι θεῶν, εὐσεβῆ τινα ἀνηγόρευσεν. . . . . εἰ δὲ μηδὲν θεῖον αὐτόθεν ἐμφαίνεται ἀπὸ τῆς 'Ασκληπιοῦ ἰατρικῆς καὶ 'Απόλλωνος μαντικῆς, πῶς εὐλόγως ἄν τις, ἵνα καὶ δῶ ταῦθ' οὕτως ἔχειν, ὡς θεοὺς αὐτοὺς σέβοι ἂν καθαρούς τινάς;

[1]) Epist. LV. 12. Aut quia ex his rebus ad mysteria verbi Dei similitudinem signa sumuntur, dicant, si placet, vel auspicia nos captare vel venena conficere vel theatricas affectare luxurias quod dementissimum est dicere. Cf. Hieronymus. In Ionam I. 7. Origines. In Iesu Nave. hom. XXIII. 1. over sortes.

[2]) Protr. II. 11. 2. διήγησαι ἡμῖν καὶ τῆς ἄλλης μαντικῆς, μᾶλλον δὲ μανικῆς. Cf. Procopius van Gaza. Comm. in Isaiam XLIV. 24—28, waar onder de „wijsheid" der wereld, die God tot „dwaasheid" heeft gemaakt, ook genoemd worden magie en orakel.

[3]) Oct. XXVI. 6. (Apollo), cuius tunc cautum illud et ambiguum defecit oraculum, cum et politiores homines et minus creduli esse coeperunt.

[4]) Origines. Contra Celsum IV. 96. Χρὴ δ' εἰδέναι ὅτι τὸ τὰ μέλλοντα προγινώσκειν οὐ πάντως θεῖόν ἐστι· καθ' αὑτὸ γάρ μέσον ἐστὶ καὶ πῖπτον εἰς φαύλους καὶ ἀστείους· καὶ ἰατροὶ γοῦν ἀπὸ ἰατρικῆς προγινώσκουσί τινα, κἂν φαῦλοι τὸ ἦθος τυγχανώσιν· οὕτω δὲ καὶ κυβερνῆται, κἂν μοχθηροὶ τυγχάνωσιν ὄντες, προγινώσκουσιν ἐπισημίας καὶ ἀνέμων σφοδρότητας καὶ τροπὰς περὶ τὸ περιέχον ἔκ τινος πείρας καὶ τηρήσεως· καὶ οὐ δή που παρὰ τοῦτο θείους τις αὐτοὺς εἶναι φήσει, ἂν τύχωσι μοχθηροὶ εἶναι τὸ ἦθος.

[5]) Cf. Clem. Alex. Strom. I. XXI. 135. 2.
Diogenianus bij Euseb. Ev. praep. IV. p. 137b—c.
Athanasius. Vita Antonii 33.
Augustinus. de Trinitate IV. 17. 22.

En niet alleen bij Christelijke schrijvers komt de opmerking voor, dat mantiek op ervaring berust. Een spreuk op naam van Antiphon beweert, dat mantiek kennis van ervaren menschen is [1]).

Ik geloof daarom ook niet, zegt (de Stoicus) Dio van Prusa, dat iemand met gezond verstand de mantiek noodig heeft, want zijn verstand zegt hem wel, wat te doen en hoe [2]).

Maar de hoofdaanval gaat tegen de geestvervoering, waarin de orakelspreker zijn antwoorden geeft. Terwijl Plato [3]) de μανία verheerlijkt, waarschuwen Origines, Eusebius, Augustinus tegen de extase, waardoor iemand de controle over zichzelf verliest, wanneer hij juist scherper van gezicht zou moeten zijn dan anders [4]).

Johannes Climacus. grad. III.

Vgl. de nuchtere opmerking bij [Basilius]. In Isaiam. VIII. 220: Μὴ ἐρώτα τὸν μάντιν περὶ τῆς ὑγιείας, ἀλλ' ἀνάσχου τοῦ ἰατροῦ.

[1]) [Antiphon] bij Wachsmuth. Wiener Apopht. Samml. Festschr. f. phil. Heidelb. Univ. 1882: 50: Ἀντιφῶν ἐρωτηθείς, τί ἐστι μαντική, εἶπεν· ἀνθρώπου φρονίμου εἰκασμός.

[2]) X. 28 vol. I. p. 114. 20 sqq. A: ἐγὼ μὲν γὰρ οἶμαί σε μηδὲν δεήσεσθαι μαντείας νοῦν ἔχοντα .... νοῦν δὲ ἔχων γνώσῃ ἀπο σεαυτοῦ ὅ τι σοι πρακτέον ἐστὶ καὶ ὅπως.

Men zie voor dit citaat: Jaeger. De oraculis.

[3]) Phaedrus 244 A, B, C: εἰ μὲν γὰρ ἦν ἁπλοῦν τὸ μανίαν κακὸν εἶναι, καλῶς ἂν ἐλέγετο· νῦν δὲ τὰ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν γίγνεται διὰ μανίας, θείᾳ μέντοι δόσει διδομένης. ἥ τε γὰρ δὴ ἐν Δελφοῖς προφῆτις αἵ τ' ἐν Δωδώνῃ ἱέρειαι μανεῖσαι μὲν πολλὰ δὴ καὶ καλὰ ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ τὴν Ἑλλάδα ἠργάσαντο, σωφρονοῦσαι δὲ βραχέα ἢ οὐδέν· καὶ ἐὰν δὴ λέγωμεν Σίβυλλάν τε καὶ ἄλλους, ὅσοι μαντικῇ χρώμενοι ἐνθέῳ πολλὰ δὴ πολλοῖς προλέγοντες εἰς τὸ μέλλον ὤρθωσαν, μηκύνοιμεν ἂν δῆλα παντὶ λέγοντες. τόδε μὴν ἄξιον ἐπιμαρτύρασθαι, ὅτι καὶ τῶν παλαιῶν οἱ τὰ ὀνόματα τιθέμενοι οὐκ αἰσχρὸν ἡγοῦντο οὐδὲ ὄνειδος μανίαν· οὐ γὰρ ἂν τῇ καλλίστῃ τέχνῃ, ἥ τὸ μέλλον κρίνεται, αὐτὸ τοῦτο τοὔνομα ἐμπλέκοντες μανικὴν ἐκάλεσαν. ἀλλ' ὡς καλοῦ ὄντος, ὅταν θείᾳ μοίρᾳ γίγνηται, οὕτω νομίσαντες ἔθεντο, οἱ δὲ νῦν ἀπειροκάλως τὸ ταῦ ἐπεμβάλλοντες μαντικὴν ἐκάλεσαν, enz.

[4]) Men vergelijke de houding der Stoici tegenover extase, die in 't algemeen welwillend staan tegenover mantiek (cf. Wachsmuth. Die Ansichten der Stoiker über Mantik und Daemonen), een houding, die Cicero (De Div. I. 18. 34) aldus weergeeft: Carent .... arte iis, qui non ratione aut coniectura observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut soluto liberoque motu futura praesentiant.

Origines zegt [1]): het is niet het werk van een goddelijken geest om de profetes in extase te brengen, want hij, die onder invloed van den goddelijken Geest is, zal juist scherper zien.

Van dit laatste leveren de Joodsche profeten het bewijs. Daarom bidden we ook om verlichting van het verstand [2]).

Eusebius in zijn bestrijding van de Montanisten [3]) verzet zich ook tegen de extase, omdat de onware profeet in roekeloosheid en onbeschaamdheid zich overgeeft aan een opzettelijke razernij. Zij zullen dan ook niet in staat zijn, onder de profeten, noch volgens het Oude, noch volgens het Nieuwe Testament, er één aan te wijzen, die op die manier door den Geest is vervoerd.

Augustinus verzekert [4]), dat in tegenstelling met alle divinatie, de goddelijke autoriteit de rede aanspreekt.

Evenzoo spreekt ook de Kerk God niet aan met alle mogelijke duistere bezweringen, maar openlijk en klaar vraagt zij, wat voor de geloovigen nuttig is [5]).

---

[1]) c. Celsum VII. 3. ἀλλὰ καὶ τὸ εἰς ἔκστασιν καὶ μαντικὴν ἄγειν κατάστασιν τὴν δῆθεν προφητεύουσαν, ὡς μηδαμῶς αὐτὴν ἑαυτῇ παρακολουθεῖν, οὐ θείου πνεύματος ἔργον ἐστιν· ἐχρῆν γὰρ τὸν κάτοχον τῷ θείῳ πνεύματι πολλῷ πρότερον παντὸς οὕτινος οὖν τοῦ ἀπὸ τῶν χρησμῶν διδασκομένου τὸ συμβαλλόμενον εἰς τὸν μέσον καὶ κατὰ φύσιν βίον ἢ πρὸς τὸ λυσιτελὲς ἢ πρὸς τὸ συμφέρον ὠφεληθῆναι καὶ διορατικώτερον παρ' ἐκεῖνο μάλιστα καιροῦ τυγχάνειν, ὅτε σύνεστιν αὐτῷ τὸ θεῖον.

[2]) Origines. c. Celsum IV. 95. Εὐχόμεθα δὲ λάμψαι ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν τὸν φωτισμὸν τῆς γνώσεως τῆς δόξης τοῦ θεοῦ. (Paulus. Ad Corinth. II. 4. 6).

[3]) H. E. V. 17. 2 en 3: 'Αλλ' ὅ γε ψευδοπροφήτης ἐν παρεκστάσει, ᾧ ἕπεται ἄδεια καὶ ἀφοβία, ἀρχομένου μὲν ἐξ ἐκουσίου ἀμαθίας, καταστρέφοντος δὲ εἰς ἀκούσιον μανίαν ψυχῆς, ὡς προείρηται .... τοῦτον δὲ τὸν τρόπον οὔτε τινὰ τῶν κατὰ τὴν παλαιὰν οὔτε τῶν κατὰ τὴν καινὴν πνεύματα φορηθέντα προφήτην δεῖξαι δυνήσονται ....

[4]) De ordine II. 9. 27: Illa ergo auctoritas divina dicenda est, quae non solum in sensibilibus signis transcendit omnem humanam facultatem, sed et ipsum hominem agens, ostendit ei quousque se propter ipsum depresserit; et non teneri sensibus, quibus videntur illa miranda, sed ad intellectum iubet evolare. Cf. De ordine I. 4. 10. Nec enim altus Apollo est, qui in speluncis, in montibus, in nemoribus, nidore turis pecudumque calamitate concitatus implet insanos; sed alius profecto est, alius ille altus veridicus, atque ipsa (quid enim verbis ambiam?) Veritas: cuius vates sunt quicumque possunt esse sapientes.

[5]) Irenaeus. Adv. Haeres. II. 32. 5: Nec invocationibus angelicis facit aliquid,

Alleen Ambrosius wijst er op, dat er ook een waarachtige insania is, n.l. van de Joodsche profeten, die door den heiligen Geest geinspireerd werden [1]). Zij profeteeren daarom ook niet altijd, maar alleen, als de heilige Geest hen vervult met de genade der profetie [2]).

In later tijd wordt het verschil tusschen ware en valsche profeten met nog meer nadruk gezocht in het al of niet „bij zinnen" zijn.

Johannes Chrysostomus geeft twee keer van deze stof een uitvoerige explicatie. Eerst in zijn Expositio in Ps. XLIV. 2. 1. Wanneer de daemon den geest van den mantis aangrijpt, dan wordt zijn verstand verminkt en zijn overleg verduisterd; hij spreekt zonder dat hijzelf weet wat, maar hij wordt bespeeld als een ziellooze fluit. Maar de heilige Geest handelt zoo niet, maar maakt, dat het hart van den profeet weet, wat hij zegt [3]). Ook als hij in Epist. I ad Cor. hom. XXIX. de wijze van voorspelling door de Pythia beschrijft, wijst hij op het dwaze van deze inspiratie [4]), maar vooral iets verder zegt hij duidelijk: het is de eigenschap van den daemon verwarring en onklaarheid te stichten, maar van God om helderheid en inzicht te verschaffen, waar dat noodig is [5]).

---

nec incantationibus nec reliqua prava curiositate; sed m u n d e et p u r e et m a n i f e s t e orationes dirigens ad Dominum, qui omnia fecit et nomen Domini nostri Jesu Christi invocans, virtutes secundum utilitates hominum, sed non ad seductionem perfecit.

[1]) De houding ten opzichte van de Sibylle komt afzonderlijk ter sprake.

[2]) In Psalm. XXXIX. 5: Sunt ergo et verae insaniae et forsitan prophetarum, qui in excessu mentis positi prophetabant, repleti Dei spiritu.
In Psalm. CXVIII. 12. 18: Nam et prophetae non semper prophetabant, sed cum infunderet his gratiam Spiritus prophetandi.

[3]) Expos. in Ps. XLIV. 2. 1. . . . . 'Εντεῦθεν καὶ ἕτερόν τι μανθάνομεν, ὅτι οἱ προφῆται οὐχ ὡς οἱ μάντεις ἦσαν. 'Εκεῖ μὲν γὰρ ὁ δαίμων, ὅταν εἰς τὴν ψυχὴν ἐμπέσῃ, π η ρ ο ῖ τ η ν δ ι ά ν ο ι α ν καὶ σκοτοῖ τὸν λογισμὸν, καὶ οὕτως ἅπαντα φθέγγονται, οὐδὲν τῶν λεγομένων ἐπισταμένης τῆς διανοίας αὐτῶν, ἀλλ' οἷον αὐλοῦ τινος ἀψύχου φθεγγομένου. (Cf. Plato. Apol. 22 C, Meno 99 D). 'Αλλ' οὐ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον οὕτω ποιεῖ, ἀλλὰ καρδίαν ἀφίησιν εἰδέναι τὰ λεγόμενα.

[4]) Ep. I ad Cor. hom. XXIX. 1. . . . . ἵνα κἀντεῦθεν μάθητε τὴν παράνοιαν . . . .

[5]) Idem. Δαίμονος μὲν γὰρ ἴδιον τὸ θόρυβον καὶ μανίαν ποιεῖν καὶ πολὺν τὸν ζόφον, θεοῦ δὲ τὸ φωτίζειν καὶ μετὰ συνέσεως διδάσκειν τὰ δέοντα . . . . Τοῦτο γὰρ μάντεως

Hetzelfde verschil wordt ook genoemd door Johannes Damascenus in zijn Commentaar op den eersten Brief aan de Corinthiërs [1]). De ware profetie verheldert en schept orde, maar de valsche profeet wordt vervoerd, verdwaasd, verblind. Evenzoo noemt Oecumenius van Trikka als eerste punt van verschil: bij de ware profeten geen extase [2]).

3 MEN KAN DE TOEKOMST NIET LEEREN KENNEN: ORAKELS ZIJN BEDRIEGELIJK EN ONDEUGDELIJK

De meest directe en minst beredeneerde kritiek, die de Kerkvaders op het orakel uitoefenen, is de beschuldiging, dat hierbij bedrog in het spel is. Het niet in vervulling gaan van orakeluitspraken had ook voor-Christelijke schrijvers meermalen tot deze conclusie gevoerd. Soms wordt dit bedrog dan op de rekening van de priesters geschreven (Euripides, Sophocles, Aristoteles, Dicaearchus, Epicurus), maar vaak ook is het Apollo zelf, die zijn dienaars misleidt. (Euripides, Aeschylus, Varro, Lucianus, Cicero) [3]). Het is begrijpelijk, dat de Kerkvaders vaak in dezen

---

ἴδιον, τὸ ἐξεστηκέναι, τὸ ἀνάγκην ὑπομένειν, τὸ ὠθεῖσθαι, τὸ ἕλκεσθαι, τὸ σύρεσθαι ὥσπερ μαινόμενον. Ὁ δὲ προφήτης οὐχ οὕτως, ἀλλὰ μετὰ διανοίας νηφούσης καὶ σωφρονούσης καταστάσεως, καὶ εἰδὼς ἃ φθέγγεται, φησὶν ἅπαντα.

Vergelijk op verschillende plaatsen Cyrillus Alex., b.v.

in Psalm. XXXIX. 5.

in Oseam XLIV.

in Oseam XCIX.

in Julianum VI (p. 804 M. G.).

[1]) In Epist. ad Cor. I. XII. Τοῦτο δὲ ἐστι τὸ γνῶσιν ἔχειν προφήτου καὶ ψευδοπροφήτου. Ἐβάσκηνεν γὰρ τοῦτῳ τῷ χαρίσματι ὁ διάβολος καὶ πολλοὺς ψευδοπροφήτας ἐποίησε, βουλόμενος τὸ πνευματικὸν ἀμβλῦναι χάρισμα. Τίθησιν οὖν διαφορὰς καὶ πρώτην ταύτην τοῦτον προφήτην φωτιζόμενον ἀπὸ τοῦ πνεύματος τάξει διδάσκειν· τὸν δὲ ψευδοπροφήτην ἀγόμενον καὶ μαινόμενον καὶ σκοτούμενον ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ πνεύματος λαλεῖν.

[2]) Comm. in Ep. I ad Cor. VIII. 1—3. Μία μὲν διαφορὰ προφητῶν καὶ ψευδοπροφητῶν, ὅτι οἱ μὲν καθεστηκότες καὶ μάλιστα σωφρονοῦντες προλέγουσι τὰ ἐσόμενα. Οἱ δὲ ψευδοπροφῆται ἐξεστηκότες καὶ μαινόμενοι καὶ ὥσπερ βίᾳ ὑπὸ τῶν κινούντων δαιμόνων ἀγόμενοι . . . .

[3]) Zie voor de plaatsen Jaeger. De oraculis.

toon verder gaan [1]), de geheele vroeg-Christelijke literatuur door, maar het scherpst is wel de uitlating van Eusebius: Men zou kunnen zeggen, dat het heele orakelwezen op bedrog berust en het is heelemaal niet noodig het toe te schrijven aan de werking van slechte daemonen, laat staan van een god [2]).

Clemens Alexandrinus behandelt in Protr. II. 11. het orakel en zegt aan 't eind: Som ons verder op de orakellooze orakels . . . ., die van Claros, van Pytho, van Didyma, van Amphiareos, van Apollo, van Amphilochos en indien ge wilt, wijd bij hen in (of ook: vervloek met hen) de wonderzieners, de vogelwichelaars en de droomuitleggers. Breng vervolgens aan en stel ze naast de Pythia de meelprofeten en de gerstprofeten en de nog bij de massa geëerde buiksprekers. Ja, ook de heiligdommen der Aegyptenaren en de doodenbezweringen der Tyrrheners moeten aan de duisternis worden prijsgegeven. Want al deze dingen zijn maar waanzin, voor den gekhouderij van onbetrouwbare menschen en dobbelspel van algeheele misleiding [3]). In de Stromata noemt Clemens vele namen van voorspellers en besluit met de woorden uit Joh. 10. 8: κλέπται πάντες καὶ λῃσται [4]).

De dichter Commodianus noemt Apollo sortilegus falsus [5]) en

---

[1]) Eusebius. Ev. praep. IV. p. 136a en b. vindt het in de Grieksche philosophen te bewonderen, dat zij deze kritiek aandurven, vooral daar zij toch in deze traditie waren opgevoed.

[2]) Ev. praep. IV p. 131b. "Αλλος μὲν οὖν τάχα ἂν ἴσως τὸν περὶ τούτων ἐφοδεύων λόγον πλάνην εἶναι τὸ πᾶν καὶ γοήτων ἀνδρῶν τεχνάσματά τε καὶ ῥᾳδιουργίας ὑπεστήσατο, καθόλου περιγράφων τὴν δόξαν, ὡς μὴ ὅτι θεοῦ, ἀλλὰ μηδὲ πονηροῦ δαίμονος εἶναι νομίζειν τὰ περὶ αὐτοῦ θρυλούμενα.

[3]) Protr. II. 11. 2. διήγησαι ἡμῖν καὶ . . . . τὰ ἄχρηστα χρηστήρια, τὸν Κλάριον, τὸν Πύθιον, τὸν Διδυμέα, τὸν 'Αμφιάρεω, τὸν 'Απόλλω, τὸν 'Αμφίλοχον, εἰ δὲ βούλει, καὶ τερατοσκόπους καὶ οἰωνοσκόπους καὶ τοὺς ὀνείρων κριτὰς ἀνιέρου σὺν αὐτοῖς· στῆσον δὲ ὁμοῦ παρὰ τὸν Πύθιον τοὺς ἀλευρομάντεις ἄγων καὶ κριθομάντεις καὶ τοὺς εἰσέτι παρὰ τοῖς πολλοῖς τετιμημένους ἐγγαστριμύθους· ναὶ μὴν ἄδυτα Αἰγυπτίων καὶ Τυρρηνῶν νεκυομαντεῖαι σκότῳ παραδιδόσθων. μανικὰ ταῦτα ὡς ἀληθῶς ἀνθρώπων ἀπίστων σοφιστήρια καὶ πλάνης ἀκράτου κυβευτήρια.

[4]) Strom. XXI. 132–135. 2.

[5]) Instruct. I. XI.

wijdt enkele verzen aan de onwaarachtigheid der orakels [1]).

Arnobius bespreekt in Adv. nat. I. 24 de vaak uitgesproken [2]) beschuldiging, dat het aantal rampen over de wereld sinds de verbreiding van het Christendom zou toegenomen zijn en zegt, dat ook dit een bedenksel is van bedriegelijke zieners [3]).

Bij een onderzoek onder martelstraffen hebben dan ook orakelzieners voor de Romeinsche rechtbanken openlijk het bedrog bekend [4]).

Het is onwaarheid, wat aruspices en auguren verkondigen, volgens Augustinus [5]) en Hieronymus [6]).

---

[1]) Instruct. I. XVII:

Ex eo videte, quoniam sunt omnia ficta.
Obumbrant populum supplicem, perituri ne credant.
Res semel in vano de vetustate processit,
Ut vaticinanti credantur prodita falsa;
Maiestas autem illorum nulla locuta est.

[2]) Cf. Tertull. Apol. XI. 2.
Euseb. H. E. IX. VII. 8—9.

[3]) Adv. nat. I. 24. quin immo, ut verius proloquar, haruspices has fabulas, coniectores harioli vates et numquam non vani concinnavere fanatici, qui ne suae artes intereant ac ne stipes exiguas consultoribus excutiant iam raris, siquando vos velle rem venire in invidiam compererunt, negleguntur dii, clamitant, atque in templis iam raritas summa est, iacent dirisui caeremoniae et sacrorum quondam veterrimi ritus religionum novarum superstitionibus occiderunt, et merito humanum genus tot miseriarum angustiis premitur, tot laborum excruciatur aerumnis: et homines, brutum genus et quod situm sub lumina est caecitate ingenita nequeuntes videre, audent adseverare furiosi quod vos credere non erubescitis sani.

[4]) Eusebius. Ev. praep. IV. 135 c.

[5]) c. Academicos. I. 7. 19. .... Scimus autem illum quem commemorasti multa saepe falsa dixisse, quod non solum aliis mihi referentibus comperi, sed praesens aliquando ipse percepi. Eumne igitur scientem vocem, cum saepe falsa dixerit; quem non vocarem, si cunctanter vera dixisset? Hoc me de aruspicibus et de auguribus, et de his omnibus qui sidera consulunt, et de coniectoribus somnium dixisse putatote. Aut aliquem ex hoc genere hominum proferte, si potestis, qui consultus numquam de responsis suis dubitaverit, numquam postremo falsa responderit.

[6]) In Isaiam XII. 41. 21. ubi Apollo Delphicus, et Loxias, Deliusque. et Clarius, et caetera idola, futurorum scientiam pollicentia, quae reges potentissimos d e c e p e r u n t?

In Ieremiam 5. 28: Nos autem simpliciter exponamus, et prophetas esse in gentibus, qui simulant se divino spiritu futura praedicere: et divinos, de

De Alethia spreekt van den „falsus Apollo" [1]), ook Prudentius [2]) bezingt de bedriegelijkheid der auguren. Aan de hand van een Vergilius-citaat noemt Orosius de orakels bedrog en beweert, dat Apollo de vragers misleidt [3]).

Zoowel Johannes Chrysostomus als Theodoretus sommen de gevallen op, waarbij Apollo de vragers heeft bedrogen. Bij den eersten [4]) worden genoemd het geval met Croesus [5]) en de slag bij Salamis; de tweede noemt reeds in zijn inleiding den Pythiër en den Dodoniër bedriegelijk [6]) en wijdt daarover uit in het hoofdstuk De veris et falsis oraculis (X), in cap. 19 betoogend, dat, als ze de toekomst blijken te weten, dat louter toeval is, maar in 24, 27, 29 aan de hand van voorbeelden uit de Grieksche geschiedenis aantoonend, dat ze veel ellende hebben gebracht over hen, die op hun uitspraken vertrouwden [7]).

---

quibus et vulgare proverbium est: Aiunt divinare sapientes: et somniatores, qui imitantur Ioseph et Daniel: et augures, qui volatu avium et oscinum vocibus faciendum quid, vel faciendum denuntiant: et maleficos, quos vel veneficos possumus appellare, vel daemonum phantasmatibus servientes, qui Hebraici dicuntur Cassaphe. Omnes isti, inquit, d e c i p i u n t vos!

[1]) Alethia (C. S. E. L. 16) III 204.

. . . . ventos terra spirante loquaces
lusit et ante Themis, populis post falsus Apollo
imposuit . . . .

[2]) Apoth. 296

. . . . quem non bardus pater aut anus augur
fabula nec veteris famae nec garrula nutrix
nec sago clangore loquax et stridula cornix
rex docuere dei, sed coram proditus ipse. . . . .

[3]) Hist. VI. 15. 12. Pono autem quare contempta, nisi quia vel falsa, vel vana, vel dubia? unde prudenter poeta praemonuit: Inconsulti abeunt, sedemque odere Sibyllae (Aen. III. 452) . . . . nam sicut ipsi fatentur, vel obscura, vel falsa dicendo, ipse Apollo seducit.

[4]) Joh. Chrysost. de S. Bab. 16.

[5]) Cf. Basilius Seleuc. Mir. S. Theclae praefatio C.

[6]) Graec. affect. curatio. Prologus 13.

Ἡ δὲ δεκάτη διδάσκει ὁποῖα μὲν οἱ θεῖοι χρησμοὶ προηγόρευσαν, καὶ ὡς θεῷ πρέποντα καὶ τοῖς εὖ φρονοῦσι τῶν ἀνθρώπων ἁρμόττοντα· τίνα δὲ ὁ Πύθιος, καὶ ὁ Δωδωναῖος, καὶ οἱ ἄλλοι τῶν Ἑλλήνων ψευδομάντεις προεπόντες ἐφωράθησαν μὲν ψευδόμενοι, τῶν ἐσομένων οὐδὲν προγιγνώσκοντες, τοιαῦτα δὲ τεθεσπικότες, ὁποῖα οὐδὲ τῶν ἐπιεικῶν τις ἀνθρώπων ἠνίσχετο ἂν εἰσηγήσασθαι.

[7]) Cf. 24. Ἔδει δὲ τὸν χρησμολόγον μὴ ζόφῳ τὸν χρησμὸν ξυγκαλύψαι, εἴπερ

Als Cassiodorus vertelt, dat Julianus de orakels van Delphi, Dodona en Delos raadpleegde [1]), voegt hij er aan toe: Unum vero responsum pro exemplo mendacii et seductionis inserere non pigebat.

Tot in den laatsten tijd wordt deze beschuldiging herhaald [2]).

Het is de bedoeling van Apollo zelf om de orakelvragers te bedriegen. In de beschrijving van 't leven van Constantijn door Eusebius komt een brief voor van Constantijn, waarin de geschiedenis ter sprake komt van Diocletianus, die het orakel in Delphi komt raadplegen [3]). De Christenen brengen daar de onwaarheid van de orakelspreuken aan 't licht [4]).

De bedriegelijkheid van Apollo blijkt reeds uit zijn naam, welke Firmicus Maternus afleidt van ἀπόλλυμι: Apollinis nomen ex humanis finxerunt casibus sermone Graeco, quasi omnia commissa sibi aut amittat aut perdat .... perdere autem Graeci ἀπολεῖν dicunt [5]). En om zijn dubbelzinnigheid wordt hij immers ook Λοξίας genoemd [6])!

ἄρα τὸ ἐσόμενον ἤδει· ἀλλὰ κακούργως ἀμφίβολον τὴν πρόρρησιν δέδωκεν, ἵνα μὴ τὸ ψεῦδος εὐφώρατον γένηται.

Id. 27. Ook geciteerd bij Theodor. Hist. eccl. III. 21. 2.

[1]) Hist. Trip. VI. 44.

[2]) Gregorius Turonensis. Histor. Franc. V. 14..... tunc ad liquidum cognovi falsa esse quae promiserant arioli.

Isidor. Hispal. Etym. VIII. 9. 14. Divini dicti quasi deo pleni: divinitate enim se plenos adsimulant et astutia quadam fraudentia hominibus futura coniectant.

[3]) We vinden de geschiedenis ook in Lactantius. De mort. pers. 10 en 11.

[4]) Ad vitam Constant. II. 50: Τὸν Ἀπόλλω τὸ τηνικαῦτα ἔφασαν ἐξ ἄντρου τινὸς καὶ σκοτίου μυχοῦ οὐχὶ δ' ἐξ ἀνθρώπου χρῆσαι, ὡς ἄρα οἱ ἐπὶ τῆς γῆς δίκαιοι ἐμπόδιον εἶεν τοῦ ἀληθεύειν αὐτόν, καὶ διὰ τοῦτο ψευδεῖς τῶν τριπόδων τὰς μαντείας ποιεῖσθαι. [5]) De err. prof. relig. 17. 3.

[6]) Greg. Naz. Orat. IV. 122; Hieronymus. Epist. LX.

Cf. Suidas s.v. Λοξίας. ὁ Ἀπόλλων, ὁ λοξὴν ἵαν ἀποπέμπων. λοξῶς γὰρ ἐμαντεύετο. Daarentegen Oenopides bij Macrob. Saturn. 1. 17. 31, Plutarchus. de Garrul. 17: αὐτὸς δ' ὁ θεὸς οὐ φιλοσύντομος ἐστι καὶ βραχυλόγος ἐν τοῖς χρησμοῖς, καὶ Λοξίας καλεῖται διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἀδολεσχίαν μᾶλλον ἢ τὴν ἀσάφειαν.

Zie ook Arnobius Advers. Nat. III. 23. Divinationis scientiam largitur hariolantibus Pythius: et cur obliquata, dubia, cur obscuritatis submersa caligine dat saepius subministratque responsa?

Ook bij niet-Christelijke schrijvers komt vaak de critiek van dubbelzinnigheid voor [1]). Soms wordt ze verdedigd, n.l. door Socrates [2]): alleen wordt voorzegd, zooveel de menschen dragen kunnen, door Syrianus [3]): de orakels zetten de menschen aan het denken.

De reden, die de Apollo-dienst zou hebben, om door de orakels zijn aanhangers te bedriegen, kan zijn, om hen af te houden van de kennis der echte waarheid. Dit punt wordt besproken in het hoofdstuk over de Daemonen. Maar vaak is de beschuldiging in veel grover vorm: met de orakels bevoordeelen de priesters zich: een klacht, ook vaak gehoord bij voor-Christelijke auteurs [4]). Origines zegt, dat de Pythia soms omgekocht is [5]), terwijl Lactantius beweert, dat de priesters 't meest beloven, als men hun tempels e.d. belooft [6]).

Merkwaardig is, dat slechts eenmaal melding wordt gemaakt van politieke intrige en dan nog slechts als de meening van Demosthenes, terwijl dit φιλιππίζειν juist bij de Grieken zooveel ergernis heeft opgewekt [7]), n.l. door Minucius Felix [8]).

---

[1]) Zie Jaeger passim. [2]) Jaeger citeert (pg. 19) Xenoph. Mem. IV. 3. 12.

[3]) Jaeger pg. 101.

[4]) Cf. b.v. Sophocles. Antigone 1055:

Τὸ μαντικὸν γὰρ πᾶν φιλάργυρον γένος.

Eurip. Hel. 755–56:

βίου γὰρ ἄλλως δέλεαρ εὑρέθη τόδε,
κοὐδεὶς ἐπλούτησ' ἐμπύροισιν ἄργος ὤν.

Zie ook Aesop. Paroemiogr. gr. 2. 228 no. 1.

ἄνευ δὲ χαλκοῦ Φοῖβος οὐ μαντεύεται.

[5]) c. Celsum VIII. 46. Ἡ μὲν Πυθία ἱστόρηται ὅτι καὶ νοθευθεῖσα ἔχρησέ ποτε·

[6]) Div. Inst. II. 16. 14: .... et quotiens alicui populo vel urbi secundum dei statutum boni quid impendet, illi sed id facturos vel prodigiis vel somniis vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur.

[7]) Cf. Aesch. c. Ctes. 130.
Plut. Dem. 20.
Demosth. Philipp. III. 32.

[8]) Min. Felix. Octavius. XXVI. 5: Quae vero et quanta de oraculis prosequar? .... Et Demosthenes, quod sciret responsa simulata, φιλιππίζειν Pythiam querebatur.
Cf. Greg. Naz. Ep. 50.

Maar in het algemeen is het feit, dat voor orakels betaald wordt, voor velen het bewijs, dat hier omkoopbaarheid en onwaarheid heerscht. „Voor loon zegt Apollo waar? Is hij dan behoeftig? Kan een god behoeftig zijn? [1])" Of zooals Clemens zegt: φιλόδωρος ὑμῶν ὁ Φοῖβος, ἀλλ' οὐ φιλάνθρωπος . . . . λαμβάνει γαρ τὸν μισθὸν καὶ μετὰ τὸ χρυσίον ψεύδεται πάλιν [2]).

Hoe het komt, dat de orakels zoo gemakkelijk hun bedriegelijke praktijken hebben kunnen uitoefenen, ook deze kwestie wordt door de Kerkvaders onder oogen gezien, vaak met scherpzinnige psychologische opmerkingen. Eusebius zet hierover een geheele theorie op in Ev. praep. IV. 132b, c en d en in 134c. Behalve de handige trucs van de voorspellers zelf zijn de grootste hulpmiddelen de gesteldheid, waarmee de menschen tot de orakels komen en de naam, die de orakelplaatsen vanaf oude tijden hebben [3]). Bovendien moet men niet vergeten, dat de massa dom en de orakelsprekers slim zijn, die aan den eenen kant beloven, wat men graag hoort, aan den anderen kant zoo duister zijn, dat hun bedrog toch niet aan den dag komt [4]). Ook de poëtische taal van de orakels oefent grooten invloed uit, vooral op de ontwikkelden [5]).

---

[1]) Aristides. Apol. 11. Cf. Hermas. Mand. XI. 12.

[2]) Cl. Alexandrinus. Protr. III. 43. 3 en 4.
Cf. [Basil.] Comm. in Is. VIII. 220.
Greg. Naz. Orat. IV. 121.
Cosmas Hierosol. ad Greg. Naz. Carm. 119.

[3]) Καὶ αὐτὴν δὲ οὐχ ἥκιστα τὴν προλαβοῦσαν ὑπόληψιν, καὶ τὴν τῶν ὡς θεοῖς προσίοντων αὐτοῖς δεισιδαιμονίαν, τήν τε ἐκ προγόνων προκατασχοῦσαν ἐν αὐτοῖς δόξαν.
Van dit laatste is een merkwaardig vb. de man, die in Didyma gaat vragen, of Jezus werkelijk God of werkelijk mensch is. (Lact. Div. Inst. IV. 13. 11).

[4]) Προσκεῖσθω καὶ τὸ τῶν πολλῶν ἠλίθιον τῆς διανοίας, τό τε ἀδρανὲς τοῦ λογισμοῦ καὶ ἀβασάνιστον τοῦ πλήθους, καὶ ἔμπαλιν τὸ δεινὸν καὶ κακεντρεχὲς τῶν περὶ τὴν κακότεχνον ταύτην διατριβὴν τευταζόντων . . . . τοτὲ μὲν τὰ πρὸς ἡδονὴν ἑκάστῳ προϋπισχνουμένων . . . . καὶ εἰς ἄδηλον καταμαντευομένων.

[5]) μάλιστα δὲ τοὺς πολλοὺς καὶ τῶν ἀπὸ παιδείας ὁρμᾶσθαι νομιζομένων ἐκπλήττειν αὐτῶν δὴ τῶν χρησμῶν τὰ ποιήματα, εὖ μὲν τῇ συνθέσει τῶν ῥημάτων κεκαλλωπισμένα, εὖ δε τῷ τῆς μεγαλοφωνίας ὄγκῳ τετυφωμένα.

En wat is de oorzaak, dat de orakels vooral vreemdelingen helpen en hun eigen landgenooten zonder steun laten?
(Een beschuldiging, die natuurlijk gebaseerd is op een paar frappante gevallen, zooals de vraag van Croesus en de hulp bij den inval der Perzen, maar verder volkomen ongerijmd is). Omdat de naaste omgeving het bedrog heeft doorzien [1])!

Maar niet alleen, dat de orakels bedriegelijk zijn, ze zijn ook ondeugdelijk: men kan de toekomst niet weten en alle vertrouwen op voorspellingen moet noodwendig op een débacle uitloopen. Apollo en zijn orakelgevers wisten niet eens hun eigen lot vooruit, hoe zouden ze dan anderen kunnen helpen? Apollo geldt dan als een god met voor-wetenschap, maar op 't punt van Daphne vergistte hij zich tot zijn eigen schade [2]). En ten opzichte van Socrates werd de toestand wel heelemaal dwaas, toen de godheid het brevet van wijsheid gaf aan hem, die ontkende, dat er goden waren [3]). De orakelgevers verstrekken wel orakels over de toekomst, zegt Minucius Felix [4]), maar hun eigen ondergang en wat zich voor hun oogen afspeelde, zagen ze niet [5]).

En dat hun eigen tempels ten doode waren opgeschreven, heb-

---

[1]) Τί δεῖ λέγειν ὡς οὐδὲ τοῖς ἑαυτῶν συνοίκοις, τοῖς δὴ κατὰ τὴν αὐτὴν πόλιν διατρίβουσιν, οἱ θαυμάσιοι μάντεις τὰς ἐξ αὐτῶν παρέσχον ἐπικουρίας. . . .; Τί δή ποτ' οὖν τοῖς μὲν ἔξω καὶ πόρρωθεν ἐξ ἀλλοδαπῆς ἀφικνουμένοις τὰς χρηστὰς ὑπέγραφον ἐλπίδας, οὐκέτι δὲ καὶ τοῖς κατὰ τὸ αὐτὸ συνοίκοις . . . . ἀλλ' ὅτι τοὺς μὲν ξένους ἀγνῶτας ὄντας τῆς ῥᾳδιουργίας ῥᾴων ἂν καὶ ἀπατήσαιεν, οὐκέτι δὲ τοὺς συνήθεις ὡς ἂν τῆς τέχνης οὐκ ἀπείρους συνίστορας δὲ ὄντας τῆς ἐπὶ τοῖς τελουμένοις παιδιᾶς;

[2]) Tatianus. Apol. 19.

[3]) Tertullianus. Apol. XLVI. 6. O Apollinem inconsideratum! Sapientiae testimonium reddidit ei viro, qui negabat deos esse.
Cf. Ad nationes I. 4. 7.

[4]) Octav. XXVI. 5. Post mortem Amphiaraus ventura respondit, qui proditum iri se ob monile ab uxore nescivit. Tiresias caecus futura videbat, qui praesentia non videbat.
Zie ook Ambros. Hexam. 4. 14.
Quid sibi immineat ignorant (Chaldaei): possunt aliis quae futura sunt denuntiare? ridiculum est credere, quia si possent sibi potius providerent.

[5]) Cf. hiertegenover Tac. Ann. VI. 21.

ben ze niet voorzien noch hebben ze voorzorgsmaatregelen kunnen treffen om de overwinning van het Christendom tegen te gaan [1]). Dit is voor verscheidene Kerkvaders wel een overtuigend bewijs geweest voor de ondeugdelijkheid van het orakel [2]).

Maar behalve dat zij zichzelf niet kunnen helpen, ook niet de menschen, die op hun uitspraken ten volle vertrouwden. Zoo bijvoorbeeld Croesus: Apollo heeft Croesus op den brandstapel gebracht [3]).

Als eens een keer orakels gegeven worden zonder dubbelzinnigheid, dan komen ze vaak niet uit [4]). Julianus Apostata heeft de orakels geraadpleegd, voor hij naar den oorlog ging. Maar hoe goed(!) de daemonen voorspelden, heeft Perzië hem geleerd, waar hij sneuvelde [5]).

Augustinus werpt er een psychologisch licht op: 't is ook vanzelfsprekend, dat de orakelspreuken niet kunnen helpen, want ieder ziet en hoort erin, wat hij graag wil zien of hooren [6]).

---

[1]) Euseb. Ev. praep. IV. 135b.
Cf. Euseb.: In laud. Constant. 9.

[2]) Euseb. Theoph. II. LXXIX: Diejenigen aber, die für Götter gehalten wurden, gaben ihren Verehrern Orakel und Vorauswissen, verstanden aber nicht ihr eigenes Verderben vorasuzuwissen und vorauszusagen, das sich ihnen allen bei dem Erscheinen unserer Erlöser unter den Menschen ereignete. Hieronymus. In Isaiam XII. 41. 21 sq.: Cur .... nihil potuere praedicere de ruinis et abolitione templorum? Si ergo suum interitum non potuere praedicere, quomodo aliena, vel mala, vel bona potuerunt nuntiare. Eveneens In Zachar. II. X. 1.
Cf. Joh. Chrysostomus. In Ep. II ad Timoth. IV. VIII. 5.
Nilus Abbas. Ep. II. CLI.
Theodoretus. Graec. affect. cur. X. 39.

[3]) Clem. Alex. Protr. III. 43. 3 en 4: προῦδωκε τὸν Κροῖσον τὸν φίλον καὶ τοῦ μισθοῦ ἐκλαθόμενος (οὕτω φιλόδοξος ἦν) ἀνήγαγε τὸν Κροῖσον διὰ τοῦ "Αλυος ἐπὶ τὴν πυράν. οὕτω φιλοῦντες οἱ δαίμονες ὁδηγοῦσιν εἰς τὸ πῦρ. (Zinspeling op 't helsche vuur!) ἀλλ', ὦ φιλανθρωπότερε καὶ ἀληθέστερε τοῦ 'Απόλλωνος ἄνθρωπε, τὸν ἐπὶ τῆς πυρᾶς οἰκτειρον δεδεμένον, καὶ οὐ μέν, ὦ Σόλων, μάντευσαι τὴν ἀλήθειαν, σὺ δέ, ὦ Κῦρε, κέλευσον ἀποσβεσθῆναι τὴν πυράν. σωφρόνησον ὕστατον γοῦν, ὦ Κροῖσε, τῷ πάθει μεταμαθών· ἀχάριστός ἐστιν ὃν προσκυνεῖς ....

[4]) Euseb. Ev. praep. IV. 133b. [5]) Greg. Naz. Orat. IV. 47 .... οἵ γε πῶς εὔστοχοι τὰ τοιαῦτα, Περσίς σαφῶς ἔδειξε.

[6]) De doctr. chr. II. 24. 37. Sic etiam illa signa, quibus perniciosa daemonum societas comparatur, pro cuiusque observationibus valent. Quod manifestis-

Ook in hooger beteekenis hebben de orakels geen kans gezien de menschen kennis van de Waarheid te geven. „Mochte auch der von Delphi und der von Lebadia weissagen, mochte der von Kolophon Antwort erteilen und der von Milet orakeln, mochte ein Andrer von anderer Gegend her rufen, dennoch konnte auch nicht einer von ihnen den Weisen Lehrer sein, die Wahrheit zu erreichen [1])." Ze mogen dan al geholpen hebben in kleinigheden, als het zoeken naar een weggeloopen slaaf of het koopen van een stuk land, het ware Weten hebben ze niet gegeven [2]).

Dit wordt dan ook de dwingendste weerlegging van hen, die aan de orakels gelooven, dat zij de grootste gebeurtenis in de geschiedenis der menschen, de komst van Christus, niet hebben voorzien. „Dies ist der gröszte Beweis ihrer Minderwertigkeit und eine Zwingende Widerlegung dener Orakel, die einst unter allen Griechen verkündet wurden [3])."

---

sime ostendit ritus augurum, qui et antequam observent, et posteaquam observata signa tenuerint, id agunt ne videant volatus, aut audiant voces avium; quia nulla ista signa sunt, nisi consensus observantis accedat.
Cf. Nemesios. de nat. hom. 42.

Καὶ τὰ σύμβολα δὲ καὶ φῆμαι καὶ κληδόνες καὶ διοσημεῖαι (πρὸς "Ελληνας γὰρ ὁ λόγος), κατὰ τὸν οἰκεῖον λογον, ὡς αὐτοί φασι, τῶν δηλουμένων ὑπ' αὐτῶν τὰς ἐκβάσεις διασώζουσαι, πάντως που προνοίας λόγῳ κατασημαίνουσι, καὶ τοῖς σημαινομένοις τὰς ἐκβάσεις ἐπαληθεύουσιν. [1]) Euseb. Theoph. II. L.

[2]) Euseb. Theoph. II. LII. So also wurden die Götter ihnen nicht zu hülfreichen Lehrern des Wissens, sondern sie waren, wie man sagt, brauchbare und hülfreiche Orakelgeber im Leben der Meisten, um aufzufinden, wenn ein Sklave zufällig entflieht oder wenn ein Gefäsz verloren geht oder um ein Landgut zu kaufen oder was dem sonst ähnlich ist, weswegen man die Götter mit etwas Hahnenblut oder durch die Slachtung eines Widders oder Stieres und mit Kuchen und mit λαγάνιον oder mit etwas Mehl oder mit vergänglichen Kränzen bewunderd und staunend verehrte. Aber kein Gott war ihnen ein wahrhaftiger Lehrer für das, was mit der Tugend stimmt noch einer für das, was zur Heilung der Seele dient.

[3]) Euseb. Theoph. II. LXXIX.
Cf. Euseb. In laud. Const. 9.
Hieronym. In Isaiam XII. 41. 21. Cur de Christo nihil potuere praedicere, nihil de Apostolis eius?
Procopius van Gaza. Comm. in Isaiam XLV. 18–26:
Οὐ μέγα δεῖγμα τῆς θεότητος τὸ προαγγεῖλαι ταῦτα διὰ τῶν προφητῶν, ὅπερ οὐκ ἔχουσι ποιεῖν οἱ φενακισμῷ προλέγειν ἐπαγγελλόμενοι δαίμονες, μήτε τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προγνόντες μήτε τὴν ἰδίαν κατάλυσιν;

Hij, die daarentegen wel de Waarheid heeft verkondigd, de ware Apollo, is Christus, dien Paulinus Nolanus aldus bezingt [1]):

Salve, o Apollo vere, Paean inclite,
pulsor draconis inferi!
dulcis tui pharetra testimonii,
quod quattuor constat viris,
sagitta melle tinctilis prophetico,
pinnata patrum oculis,
arcus paternae forte virtutis sonans,
miraculis nervus potens
stravere veterem morte serpentem sua.

4 MEN MOET DE TOEKOMST NIET WILLEN WETEN

Bij twee Christelijke schrijvers: Irenaeus en Augustinus, vinden we een afwijzing van de mantiek, omdat het getuigt van een ijdele nieuwsgierigheid aangaande dingen, waarvan de kennis den mensch niet toekomt [2]). Wat de Openbaring in den Bijbel en door de Kerk heeft mee te deelen, is voldoende door God geacht en een verlangen naar meer is aanmatiging.

In Adv. Haeres. II. 32. 5. zegt Irenaeus, dat de Kerk charismata uitdeelt, maar nec invocationibus angelicis facit aliquid, nec incantationibus nec reliqua p r a v a c u r i o s i t a t e.

Onder de gebreken, die de heidenen ten gronde richten, noemt Augustinus (De vera religione 4) de nieuwsgierigheid, die hen dan ook tot het raadplegen der orakels voert: Nam tertio vitio c u r i o s i a t i s in percunctandis daemonibus, quo isti maxime, cum quibus nunc agitur, pagani a christiana salute revocantur, quia nimis puerile est, nescio utrum tales illi praepedirentur viri . . . . Hetzelfde oordeel spreekt hij ook uit in De doctr. christiana [3]),

---

[1]) Appendix. Carmen II. 51.
[2]) Cf. 2 Cor. 5. 7. διὰ πίστεως γὰρ περιπατοῦμεν, οὐ διὰ εἴδους.
[3]) II. 24. 37.

(waar 't meer speciaal over de astrologie gaat): Quae tamen plena sunt omnia pestiferae curiositatis [1]).

De wet van 357 veroordeelt de divinatie op grond van nieuwsgierigheid [2]).

Het is een weldaad van God, dat Hij de toekomst voor de menschen verborgen houdt, want vaak is die kennis nadeelig. Reeds in de profane literatuur is deze meening bijna een gemeenplaats [3]).

Van de Christelijke schrijvers zijn de volgende plaatsen te vermelden: Diodorus van Tarsus [4]): Hoe vreeselijk zou 't zijn, al van te voren te lijden onder rampen, die zullen komen. Origines [5]): Als het noodig is de toekomst te weten, dan wordt ze ons wel gezegd door de profeten door den heiligen Geest. Anastasius Sinaita zegt eenvoudig [6]): 't is beter de toekomst niet te weten. Anonymus in Hermippos (een boekje, dat astrologie en Christendom tracht te verzoenen) oordeelt, dat 't beter is, als er maar

---

[1]) Cf. Ep. CXVIII. 33: magicarum artium curiositate.
Ep. CXXXVIII. 19: (magie) damnabili curiositate.
De Trinitate IV. 10. 13 (diabolus) aut per sacra sacrilega irretiens, in quibus etiam magicae fallaciae, curiosiores superbioresque animas deceptas illusasque praecipitans, subditum tenet.
In Epist. Ioannis ad Parthos II. 13: desiderium oculorum dicit omnem curiositatem. Iam quam late patet curiositas? Ipse in spectaculis, in theatris, in sacramentis diaboli, in magicis artibus, in maleficiis ipsa est curiositas.

[2]) Cod. Theodos. IX. XVI. 4. Sileat omnibus perpetuo divinandi curiositas.

[3]) Zie Commentaar van Pease op Cic. De div. pg. 383, waar opgesomd worden: Aesch. Prom. 624, Id Agamm. 1132—1135, Horat. Carmen 3. 29. 29—32; 1. 11. 1—3; fragm. v. Plutarchus: εἰ ἡ τῶν μελλόντων πρόγνωσις ὠφέλιμος (Bern. 7. 111—112); Favorinus bij Gellius. N. a. 14. 1; Diogenianus bij Euseb. Ev. praep. IV. 136. d. 3.

[4]) Adv. Fatum bij Phot. Bibl. 223: εἰ δὲ καὶ μάτην καὶ ταῖς φροντίσιν προδαπανᾶσθαι καὶ πλήττεσθαι πρὸ τῆς πληγῆς καὶ πρὸ τοῦ θανάτου χεῖρον τῶν τεθνεώτων κολάζεσθαι;

[5]) In Gen. 8 zeer uitvoerig. Cf. Hesychius. In Leviticum VI. 26—28.
In Num. hom. 16. 7. Melius est enim ignorare quam a daemonibus discere et melius est nec a propheta discere quam a divinis inquirere.

[6]) Quaestio XXI.

heelemaal geen voorteekenen zijn, indien het toch niet mogelijk is aan de toekomst iets te veranderen [1]).

Een zeer belangrijke nuanceering brengt Basilius aan, door te zeggen, dat voor den Christen kennis van de toekomst niet noodig is, maar daarentegen: τὰ δὲ παρόντα πρὸς τὸ χρήσιμον διατίθεσο [2]), en ook Gregorius de Groote spreekt de vrees uit, dat het jagen naar voor-wetenschap schade zal doen aan den eisch van het oogenblik [3]).

---

[1]) 2. 84: βέλτιον δὲ ἦν ὅλως μηδὲ γενέσθαι (sc. σημεῖα) εἰ μηδεμία τις ἀναβολὴ μηδὲ φυγὴ τοῦ κακοῦ ἐντεῦθεν ἔμελλεν ἔσεσθαι.
Cf. Cyrillus Alexandrinus. De adoratione in spiritu et veritate VI.

[2]) Appendix. Symeonis Metaphrastae. Sermo XXI.
In dezelfde bewoordingen voorkomend in Procopius v. Gaza:
Comment. in Isaiam VIII. 19—22.

[3]) Regulae past. lib. III. 32.

II

AFWIJZING OP SPECIFIEK-CHRISTELIJKE GRONDEN

1 HET ORAKEL AFGEWEZEN ALS WERK VAN DE DAEMONEN

Zooals in de Inleiding is opgemerkt, wordt door de Kerkvaders het feit der openbaring door orakels vaak niet weersproken, maar toegeschreven aan de daemonen en daarmee veroordeeld. Verreweg het grootste aantal plaatsen, waar de Kerkvaders critiek uitoefenen, noemt het de verderfelijke werkzaamheid der daemonen.

Aan den eenen kant zijn de daemonen de gevallen engelen, die nu de menschheid in hun val willen meesleepen. „De valsche profeet immers is zelf een hol vat en antwoordt ijdele dingen aan ijdele menschen. Want als hij ondervraagd wordt, antwoordt hij tot het holle en ijdele in den mensch. Maar hij zegt ook wel eens sommige dingen naar waarheid. Dan vervult de duivel hem met zijn geest, of hij soms een van de rechtvaardigen zal kunnen krenken" [1], een passage, die door Clemens Alex. geciteerd wordt [2]. Deze laatste citeert nog een Joodsche bron: „reeds Henoch [3] zegt, dat de afgevallen engelen den menschen ἀστρονομία en μαντική en andere kunsten hebben geleerd [4].

---

[1]) Hermas. Mand. XI. 3. αὐτὸς (ὁ ψευδοπροφήτης) γὰρ κενὸς ὢν κενὰ καὶ ἀποκρίνεται κενοῖς· ὁ γὰρ ἐὰν ἐπερωτηθῇ, πρὸς τὸ κένωμα τοῦ ἀνθρώπου ἀποκρίνεται. τινὰ δὲ καὶ ῥήματα ἀληθῆ λαλεῖ· ὁ γὰρ διάβολος πληροῖ αὐτοῦ τῷ αὐτοῦ πνεύματι, εἴ τινα δυνήσεται ῥῆξαι τῶν δικαίων.

[2]) Strom. XVII. 84. 6—85. 4.

[3]) Henoch. c. VII. sqq., vooral VIII. 3. (Flemming u. Radermacher).

[4]) Ecl. proph. 53. 4: ἤδη δὲ καὶ Ἐνωχ φησιν τοὺς παραβάντας ἀγγέλους διδάξαι τοὺς ἀνθρώπους ἀστρονομίαν καὶ μαντικὴν καὶ τὰς ἄλλας τέχνας.

Origines [1]), Tertullianus [2]) spreken ook van afgevallen engelen, die nu als booze geesten magische en mantische kunsten uitoefenen.

Aan den anderen kant wordt het daemonengeloof van een Celsus, Plutarchus, Porphyrius, dat grootendeels uit een andere bron ontspringt, door de Kerkvaders aangewend als wapen tegen de mantiek [3]).

Zoo bijv. Origines: „In een vorige passage heeft Celsus veel gesproken over de orakels en gezegd, dat wij hun antwoorden moeten beschouwen als van goden, maar nu verbetert hij dit, door te zeggen, dat zij, die de toekomst aan den mensch en aan den staat voorspellen, en zich inlaten met menschelijke zaken aard-daemonen zijn, die zich toeleggen op vleeschelijke lust en gegrepen worden door bloed en offerdamp en schoone geluiden en andere dergelijke dingen, niet in staat zich daarboven te verheffen. Misschien heeft iemand, toen wij de theologische inzichten van Celsus aangaande de orakels tegenspraken .... ons van goddeloosheid verdacht, toen wij zeiden, dat dit daden waren van daemonische machten om de zielen der menschen te voeren tot de dingen van het vleesch. Maar nu, laat hij, die dat over ons dacht, gelooven, dat dit door de Christenen juist gezegd is, als hij ziet, dat het bovenstaande geschreven wordt door iemand, die tegen de Christenen schrijft, maar nu als iemand, die ten slotte als 't ware overtuigd is door den geest der waarheid [4])."

---

[1]) In Num. hom. XIII. 5. n.a.v. Bileam: Nam et daemones Scriptura esse designat, sed coli eos et exornari vetat. Recte ergo etiam magica uti prohibet, qui magorum ministri angeli sunt refugae et spiritus maligni et daemonia immunda, nullus enim sanctorum spirituum obtemperat mago .... Unde constat esse quosdam daemones malos, qui invocati a magis adsunt iis ad malum, non ad bonum.

[2]) De anima II .... quando et pseudoprophetarum meminerimus et multo prius apostatarum spirituum, qui huius modi quoque ingeniorum calliditate omnem faciem saeculi instruxerunt?

[3]) Cf. Salvianus. De gubern. Dei VII. 101, waar Socrates als getuige wordt gebruikt.

[4]) c. Celsum. VIII. 62. Πολλὰ δὲ Κέλσος ἐν τοῖς πρὸ τούτων εἰπών, μέχρι χρηστηρίων καὶ ἐπὶ τὰ μαντεῖα αὐτῶν ἀναπέμψας ἡμᾶς ὡς θεῶν, νῦν κρεῖττον

Eusebius citeert Plutarchus (De orac. def. p. 418 E): de orakels zijn niet in handen van de goden, maar van de daemonen, dienaars van de goden [1]), terwijl Porphyrius wordt aangevoerd door Augustinus [2]), om te waarschuwen voor den omgang met de daemonen.

Lactantius gebruikt een orakelspreuk van Apollo zelf als bewijs, dat we hier met een daemon en niet met een god te doen hebben [3]). Het is duidelijk, dat hier over 't hoofd wordt gezien, dat vaak δαίμων = θεός.

πεποίηκεν ὁμολογήσας ὅτι οἱ μέλλουσαν τύχην ἀνθρώπῳ καὶ πόλει προλέγοντες καὶ, ὅσοι περὶ τὰς θνητὰς πράξεις περίγειοι δαίμονές εἰσι, γενέσει συντετηκότες καὶ προσηλωμένοι αἵματι καὶ κνίσσῃ καὶ μελῳδίαις καὶ ἄλλοις τισὶ τοιούτοις προσδεδεμένοι, κρεῖττον τούτων οὐδὲν δυνάμενοι. καὶ εἰκὸς ὅτι, ἡνίκα ἱστάμεθα πρὸς Κέλσον, θεολογοῦντα τὰ χρηστήρια καὶ τὰς παρὰ τοῖς νομιζομένοις θεοῖς θεραπείας, ἀσεβεῖς τις ἡμᾶς ὑπελάμβανε, τοὺς λέγοντας δαιμόνων εἶναι ταῦτ' ἔργα, κατασπώντων εἰς τὰ γενέσεως πράγματα τὰς τῶν ἀνθρώπων ψυχάς· ἀλλὰ νῦν ὁ ἐκεῖνα περὶ ἡμῶν ὑπολαβὼν πειθέσθω καλῶς λεγομένοις τοῖς ὑπὸ Χριστιανῶν καταγγελλομένοις, ὁρῶν ὅτι καὶ ὁ κατὰ Χριστιανῶν γράφων ταῦτα νῦν ἐπὶ τέλει ὥσπερεῖ νικώμενος ὑπὸ τοῦ τῆς ἀληθείας πνεύματος ἀνεγραψε.

[1]) Ev. praep. V. 185a. Eveneens Theodoretus. Graec. affect. cur. X. 3: Μαρτυρεῖ δὲ διαρρήδην καὶ Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς, ἀνὴρ οὐχ 'Εβραῖος, ἀλλ' "Ελλην καὶ τὸ γένος καὶ τὴν γλῶτταν, καὶ μέντοι καὶ ταῖς 'Ελληνικαῖς δοξαῖς δεδουλωμένος, καὶ τὸν τῶν χρηστηρίων ἀκριβῶς ἐπιστάμενος πλάνον, waarna geciteerd De orac. def. p. 418 E. Πρῶτον μὲν, οὐκ εἶναι τοὺς χρῶντας θεούς, ἀλλὰ δαίμονας, waarna geciteerd id. p. 417 C. 'Εν μὲν οὖν τοῖς ἔμπροσθεν ἐξητασμένοις ἔφη μὴ εἶναι τὰ μαντεῖα θεῶν, ἀλλὰ δαιμόνων. Met de conclusie: Als gij ons, Christenen, dan niet gelooft, gelooft dan tenminste je eigen philosophen. Over de daemonologie van Plutarchus: Bock. Untersuchungen zu Plut. Schrift περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου. Diss. München. 1910.

[2]) De civ. dei. X. 9:
Cavendam tamen daemonum societatem expressa quodam modo confessione testatur, ubi dicit animam post mortem luendo poenas cultum daemonum a quibus circumveniebatur horrescere.
Voor Porphyrius' opvattingen over de daemonen: de abstin. II. 38—43.
Cf. Wolff. Porphyrii de philos. ex orac. 214 sqq. 227.
Bij Poseidonius (Cic. de div. I. 30. 64) zijn de daemonen tusschenpersonen bij het orakel: quod plenus aer sit immortalium animorum in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant.
Cf. Stobaeus. Ecl. eth. p. 122. 238: εἶναι τὴν μαντικὴν φασιν ἐπιστήμην θεωρηματικὴν σημείων τῶν ἀπὸ θεῶν ἢ δαιμόνων πρὸς ἀνθρώπινον βίον συντεινόντων.

[3]) Div. inst. I. 7. 9 en 10. De se quidem ille mentitus est, qui cum sit e numero daemonum, angelis se dei adgregavit: denique in aliis responsis daemonem

Maar een uitvoerige weerlegging van de daemonenleer van het Neoplatonisme geeft Augustinus in De civ. dei VIII, 13 sqq., IX, 2 sqq., X, 9 sqq.

Allereerst 1. worden nu opgesomd de plaatsen bij de Kerkvaders, waarin het orakel zonder meer wordt toegeschreven aan de daemonen, met een korte karakteristiek van den inhoud. Vervolgens zal worden vermeld, 2. wat Kerkvaders zeggen over den aard van het weten der daemonen, 3. over de wijze, waarop zij aan hun kennis komen, 4. waartoe zij hun kennis aanwenden en 5. welke macht het Christendom ook over de daemonen heeft.

1.

Justinus. Dialoog met Trypho. 7. De van den dwalenden en onreinen geest vervulde valsche profeten verheerlijken God niet (zooals de Joodsche), maar zij verheerlijken de daemonen der dwaling.

Irenaeus Adv. Haeres. I. 13. 3.

Marcus voorspelde door een daemon, die zich van hem had meester gemaakt.

Clemens Alex. Strom. I. XXI. 135. 2.

Voorspellingen gedaan, gedreven door daemonen.

Clemens Alex. Strom. I. XXI. 143.

Een citaat uit Plato (Stählin teekent aan, dat dit bij Plato niet voorkomt): de door daemonen bezetenen spreken een taal, die ook de goden spreken.

Origines. De principiis. III. 3. 3. Men kan zich aan de booze geesten wijden en door hen geïnspireerd worden.

De principiis III. 3. 5. idem.

c. Celsum III. 2. Alle andere volkeren meenden orakels te ontvangen van hen, die zij als goden beschouwden, terwijl

---

se esse confessus est. Nam cum interrogaretur quomodo sibi supplicari vellet, ita respondit:

πάνσοφε παντοδίδακτε πολύστροφε κέκλυθι δαῖμον.

Quid ergo superest nisi ut sua confessione verberibus dei veri ac poenae subiaceat sempiternae? Nam et in alio responso ita dixit:

δαίμονες οἳ φοιτῶσι περὶ χθόνα καὶ περὶ πόντον
ἀκαμάτου δαμνῶνται ὑπαὶ μάστιγι θεοῖο.

de Joden alleen wisten, dat de goden der heidenen daemonen zijn.

c. Celsum. III. 23. Volgens onze meening is Apollo een daemon.

c. Celsum. V. 42. De Joden het uitverkoren volk, want zij geloofden niet aan mantiek, die voortkomt uit slechte daemonen.

c. Celsum. VII. 3. Het orakel behoeft geen misleiding door menschen te zijn, maar 't is 't werk van de slechte geesten.

c. Celsum. VII. 4. De Pythia behoort tot dezelfde soort daemonen, die vele Christenen uitdrijven.

c. Celsum. VII. 35. De orakelgevers zijn daemonen.

In Num. Hom. XIII. 6. Divinatio afgewezen in Israel: want 't werk der daemonen.

In Iesu Nave Hom. VII. 1. Augures en aruspices werken door de bedriegelijke kunst der daemonen.

In Iudicum Hom. II. 3. Divinatio door de daemonen.

Julianus Africanus. Passio Symph. I. Dit martelaarschap geeischt door 't orakel, dat Hadrianus raadpleegde en waaruit de daemonen spraken, die zich door den godsdienst van Symphorosa beleedigd voelden.

Cyprianus. Quod idola dii non sint. 7.

De daemonen zijn de bewerkers van mantiek, droomen, enz.

Lactantius. Div. Inst. II. 16. 1.

Door de daemonen uitgevonden astrologie, haruspicina, auguratio et ipsa quae dicuntur oracula et necromantica .... quae omnia per se falsa sunt.

Firmicus Maternus. De errore profan. relig. 1. 1.

Divinatio per diabolum inventa et perfecta.

Eusebius. Ev. praep. IV. p. 127a.

De bewerkers van de orakels zijn de slechte daemonen.

Ev. praep. IV. 145 en 146a.

Een orakel (uit Porphyrius) geciteerd, dat men dieren voor Apollo moet offeren. Een lang betoog uit Porphyrius, Apollonius van Tyana en Theophrastus, dat men aan goden geen

dierenoffers brengt, dus Apollo geen god, maar een daemon.

Augustinus. De civ. dei VII. 35

Hydromantiek en necromantiek verklaard door daemonen-inwerking.

Epistola ad catholicos 19. 49

In droomen de menschen bewogen door portenta fallacium spirituum.

De doctrina christiana. II. 24. 37.

Orakels veroorzaakt door perniciosa daemonum societas.

Enarratio in Psalmum XCIV. 6

Door daemonen de vates bezield.

Enarratio in Psalmum CXXXIV. 20

De duivel werkt altijd met sortilegi, augures, aruspices.

Epist. Denis XXI. 4 (Morin. p. 127): Mathematici, sortilegi, praecantatores handlangers van de daemonen [1]).

Cyrillus Hierosolymitanus. Catechesis IV. 70

Waarschuwing tegen mantiek als διαβολικὴ ἐνεργεία.

Catechesis XIX. 309

hier genoemd: λατρεῖαι διαβόλου.

Joh. Chrysostomus. In Ioh. hom. XIX. 2.

De mantiek werk der daemonen genoemd.

In Ep. I. ad Cor. hom. XXIX. 2.

Het werk van de Pythia geïdentificeerd met dat van een daemon.

Salvianus. De gubern. Dei VII. 101.

Ook Socrates noemt het werk van Pythia dat van een daemon. (Natuurlijk vergeten δαίμων = θεός).

---

[1]) Cf. Confessiones IV. 2. 3. Een aruspex wilde Augustinus den prijs bezorgen bij een declamatie-wedstrijd. „Recolo etiam, cum mihi theatrici carminis certamen inire placuisset, mandasse mihi nescio quem aruspicem, quid et dare mercedis vellem ut vincerem; me autem foeda illa sacramenta detestatum et abominatum respondisse, nec si corona illa est immortaliter aurea, muscam pro victoria mea necare me sinere. Necaturus enim erat illi in sacrificiis suis animantia et illis honoribus invitaturus mihi suffragatura daemonia videbatur . . . .

Nilus Abbas. Epist. II. CLI.

Waarschuwing tegen haruspices, want door de werking der daemonen misleiden zij.

Theodoretus. Graec. affect. cur. X. 3.

De orakelplaatsen worden opgesomd en de werkplaatsen der daemonen genoemd.

Graec. affect. cur. X. 42.

Een principiëele uiteenzetting, dat door de orakels de daemonen de menschen misleiden.

Prudentius. Contra Symmachum II 892.

De daemon is het, die bij mantiek inspireert.

Basilius Seleuciensis. Miracula S. Theclae II praefatio C.

De verschillende plaatsen opgesomd, waar de daemonen orakels gaven: Delphi, Dodona, Pergamum, Epidaurus.

Isidorus van Sevilla. Etymol. VIII. 9.

Aruspicia, augurationes, oracula in handen van de kwade engelen.

Etymol. VIII. 31.

Ars daemonum genoemd.

Sophronius Hierosolymitanus. De S.S. Cyro et Ioh.

Een onreine daemon verscheen in de tempel van Canopus en gaf leugenachtige orakels.

Procopius van Gaza. Comm. in Lev. 19. 26.

Ook op vogels werken de daemonen in.

Comm. in Isaiam II 5—9.

δαιμόνων εὑρήματα.

Oecumenius v. Trikka. Comm. in ep. I. ad Corinth. VIII. 1—3.

Valsche profeten vervoerd door daemonen.

Gregorius de Groote. Notae in Sacrament. lib. (M. L. 78 p. 454)

divinationes, quia hoc daemoniacum est.

In libr. regum I. V. 24.

Orakels vragen = ad aras daemonum responsa percipere.

2. De groote moeilijkheid is nu maar te weten, of men inderdaad met daemonen te doen heeft. Want vergissing is mogelijk.

Origines zegt: Het schijnt mij toe, dat voorwetenschap van de toekomst, op zichzelf beschouwd, iets neutraals is, d.w.z. noch in wezen goed noch in wezen slecht; immers ook van den kant van den duivel kan tot den mensch komen kennis van de toekomst . . . . [1]).

Cyprianus vermeldt het geval van een vrouw, van wie men eerst dacht, dat zij sancto spiritu plena was, maar later bleek het een nequissimus spiritus [2]).

Is er iets te noemen als criterium?

Sommige Kerkvaders wagen een poging.

Origines beweert, dat Apollo van Delphi daarom geen god kan zijn, omdat hij door zijn orakels geen ethischen invloed tracht uit te oefenen [3]). Terloops moet hier toch wel opgemerkt worden, dat dit zeer zeker onjuist is. Algemeen erkent men, dat de ethische invloed van Delphi juist zeer groot is geweest [4]).

Athanasius stelt de directe vraag: Wat is het verschil tusschen het wezen der daemonen en der engelen? met het antwoord: geen verschil in wezen, wel in bedoeling [5]).

---

[1]) In Num. hom. XVI. 7: Videtur ergo mihi futurorum praescientia, quantum ad ipsam rem spectat, medium quiddam esse, id est neque proprie bonum neque proprie malum; quandoquidem p o t e s t interdum etiam a parte diaboli ad hominum notitiam futurorum venire praescientia . . . .

[2]) Epist. LXXV. 10.

[3]) c. Celsum VII. 6. ἔδει δὲ καὶ, εἴπερ θεὸς ἦν, τῇ προγνώσει αὐτὸν χρήσασθαι δελέατι, ἵν' οὕτως ὀνομάσω, πρὸς τὴν ἐπιστροφὴν καὶ θεραπείαν καὶ ἠ θ ι κ ὴ ν κ α τ ό ρ θ ω σ ι ν τῶν ἀνθρώπων.

[4]) Nilsson. A History of Greek Religion. (1925) 197: Apollo's standpoint was ritual, but his doctrine was capable of refinement and undoubtedly paved the way to a higher morality.
Dempsey. The Delphic Oracle V. The influence on morality.
Walter F. Otto. Die Götter Griechenlands. p. 86 sqq.
Wilamowitz. Glaube der Hellenen. II p. 27: Die Herrschaft einer Priesterschaft, die Bildung einer Kirche hat das freie hellenische Wesen nicht vertragen; aber als Erzieher hat dieser Apollon dem Volke in seiner Jugend sehr wohlgetan.
O. Kern. Die Religion der Griechen II (1935). 129 sqq.

[5]) Quaestiones ad Antiochum VII: Τί παρήλλακται ἡ οὐσία τῶν δαιμόνων τῆς οὐσίας τῶν ἀγγέλων; Ἡ οὐσία οὐ παρήλλακται. Ἀλλ' ἡ προαίρεσις, ὥσπερ ἡ γνώμη δικαίων καὶ ἁμαρταλῶν.

Maar een meer uitgebreide beschouwing over den aard van het weten der daemonen en der engelen geeft Augustinus in De civ. dei [1]): Voor deze goede Engelen nu is al het weten omtrent lichamelijke en tijdelijke dingen, waarmee de daemonen inspireeren, onbelangrijk; niet omdat zij daarvan onkundig zijn, maar omdat de liefde Gods, waardoor zij geheiligd worden, hun dierbaar is, bij wier niet alleen onlichamelijke, maar ook onveranderlijke en onuitsprekelijke schoonheid, waartoe zij in heilige liefde ontbranden, zij alles wat daar beneden is en wat niet is, wat dat Wezen is, en daarbij ook zich zelf verachten, om uit de volheid van het goede, omdat zij goed zijn, te genieten van dat goede, waardoor zij goed zijn. En daarom kennen zij de tijdelijke en veranderlijke dingen nauwkeuriger, want zij schouwen in de oerbeginselen in het Woord Gods, waardoor de wereld geworden is; en volgens deze beginselen wordt het één goedgekeurd, het ander afgewezen, maar alles geordend. De daemonen zien echter niet de eeuwige en als 't ware principiëele beginselen in de wijsheid Gods, maar door een grootere ervaring in aanduidingen, die

---

[1]) IX. 22. His igitur angelis bonis omnis corporalium temporaliumque rerum scientia, qua inflantur daemones, vilis est; non quod earum ignari sint, sed quod illis Dei, qua sanctificantur, caritas cara est, prae cuius non tantum incorporali, verum etiam incommutabili et ineffabili pulchritudine, cuius sancto amore inardescunt, omnia, quae infra sunt et quod illud est non sunt seque ipsos inter illa contemnunt, ut ex toto, quod boni sunt, eo bono, ex quo boni sunt perfruantur. Et ideo certius etiam temporalia et mutabilia ista noverunt, quia eorum principales causas in Verbo Dei conspiciunt, per quod factus est mundus; quibus causis quaedam probantur, quaedam reprobantur, cuncta ordinantur. Daemones autem non aeternas temporum causas et quodam modo cardinales in Dei sapientia contemplantur, sed quorundam signorum nobis occultorum maiore experientia multo plura quam homines futura prospiciunt; dispositiones quoque suas aliquando praenuntiant. Denique saepe isti, numquam illi omnino falluntur. Aliud est enim temporalibus temporalia et mutabilibus mutabilia coniectare eisque temporalem et mutabilem modum suae voluntatis et facultatis inserere, quod daemonibus certa ratione permissum est; aliud autem in aeternis atque incommutabilibus Dei legibus, quae in eius sapientia vivunt, mutationes temporum praevidere Deique voluntatem, quae tam certissima quam potentissima est omnium, spiritus eius participatione cognoscere; quod angelis sanctis recta discretione donatum est.

voor ons verborgen zijn, zien zij meer van de toekomst vooruit dan de menschen; ook hun eigen schikkingen zeggen zij soms vooruit. Ten slotte de daemonen misleiden vaak, de engelen nooit. Want het is wat anders, uit tijdelijke dingen tijdelijke en uit veranderlijke dingen veranderlijke af te leiden en daaraan hun tijdelijken en veranderlijken wil en vermogen aan te knoopen, wat den daemonen om een bepaalde reden toegestaan is — èn in de eeuwige en onveranderlijke wetten Gods, die in zijn wijsheid leven, de veranderingen der tijden te voorzien en den wil Gods, die in alles even vast als machtig is, door deel te hebben aan zijn geest, te kennen: en dat is aan de heilige Engelen gegeven tot juist onderscheid [1]."

3. Hoe komen de daemonen nu aan die, zij 't dan ook minderwaardige kennis? Tertulianus spreekt van diefstal van de profeten: De beschikkingen van God vingen ze op, zoowel toen vroeger de profeten tot 't volk spraken als ook nu, wanneer de voorlezingen gehouden worden.

Daarvandaan weten zij enkele vastgestelde tijden en gebeurtenissen en zij wedijveren met de godheid met hun gestolen mantiek [2].

Deze vraag heeft vooral Augustinus beziggehouden. Hij begint met te zeggen [3], dat de natuur van de daemonen ijl en vlug is als de lucht en hiermee begaafd, dat wil dus zeggen met scherp begrip en met snelheid van beweging, weten zij sommige dingen

---

[1]) Zie ook: Lactantius. Div. inst. II. 14. 6: sciunt illi (sc. daemones) quidem futura multa, sed non omnia, quippe quibus peritus consilium dei scire non liceat, et ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare.

[2]) Apol. XXII. 9 Dispositiones etiam Dei et tunc prophetis consonantibus exceperunt et nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita et hinc sumentes quasdam temporum sortes aemulantur divinitatem dum furantur divinationem.

[3]) De divin. daemon. III. 7. .... quibus duabus rebus, quantum ad aerium corpus attinet, praediti, hoc est acrimonia sensus et celeritate motus, multo ante cognita praenuntiant vel nuntiant, quae homines pro sensus terreni tarditate mirentur.... per has efficacias, quas aerii corporis natura sortita est, non solum multa futura praedicunt daemones, verum etiam multa mira faciunt.

veel eerder en voorzeggen ze dan of liever, zeggen ze dan, wat de menschen, omdat die van aardsche traagheid zijn, verbluft.... en door deze handigheden, die bij de natuur van een lucht-wezen behooren, voorspellen zij niet alleen veel, dat nog gebeuren moet, maar ook doen zij veel wonderlijke dingen. Verder [1]): Door deze of dergelijke geschiktheid voorspellen de daemonen veel van de toekomst, hoewel deze nog zeer ver afstaan van de diepte van die profetie, die God door zijn heilige engelen en profeten uitoefent. Want alles, wat zij voorspellen over de beschikking van God, hooren zij af om dat te voorspellen; en wanneer zij dat voorzeggen, wat zij daar hooren, bedriegen zij niet noch worden bedrogen: immers de voorspellingen van engelen en profeten zijn waarachtig. Overigens, als zij hun eigen inzichten verkondigen, worden zij meestal bedrogen en bedriegen. Zij worden n.l. bedrogen, omdat, wanneer zij hun eigen beschikkingen voorspellen, onverwachts daaroverheen een ander bevel komt, dat hun plannen totaal omverwerpt. Ook in natuurlijke dingen vergissen zij zich, zooals dokters, zeelieden en boeren. Maar zij bedriegen, uit lust om te bedriegen en door de jaloersche gezindheid, waardoor zij zich verheugen in 's menschen dwaling [2]). En ten slotte komt Augustinus er nog eens op terug [3]): de profeten hadden al lang van te voren de toekomst voorspeld, maar pas

[1]) VI. 10. Hac atque huius modi facultate multa daemones futura praenuntiant, cum tamen ab eis longe absit altitudo illius prophetiae, quam deus per sanctos angelos et prophetas operatur. nam si quid de illa dei dispositione praenuntiant, audiunt, ut praenuntient; et cum ea praedicunt, quae inde audiunt, non fallunt neque falluntur; veracissima enim sunt angelica et prophetica oracula.

[2]) In ceteris autem suis praedicationibus daemones plerumque falluntur et fallunt. Falluntur quidem, quia, cum suas dispositiones praenuntiant, ex improviso desuper aliquid inbetur, quod eorum consilia cuncta perturbet .... falluntur etiam in causis naturalibus — sicut medici et nautae et agricolae .... Fallunt autem etiam studio fallendi et invida voluntate, qua hominum errore laetantur.

[3]) VII. qui cum ante per tam longum tempus in templis suis haec futura tacuissent, quae per prophetas praedicta ignorare non possent, posteaquam adpropinquare coeperunt, voluerunt ea quasi praedicere, ne ignori victique putarentur.

toen de vervulling naderde, begonnen de daemonen ze te voorzeggen, opdat het niet zou schijnen, dat zij onwetend waren en overwonnen.

In later tijd treffen we de vraag aan bij Anastasius Sinaita [1]). De daemonen, zegt hij in zijn antwoord, weten niets van de toekomst, want die kent alleen de Heer. Maar daar zij vluchtige geesten zijn, hooren en zien ze meer of anders gissen ze, wat gebeuren gaat, volgens hun ervaring, zooals den toekomstigen dood, die vaak op de gezichten der menschen te lezen staat [2]).

Ze raden veel, maar ze ontleenen hun wijsheid ook aan de heilige Schriften, volgens Johannes Damascenus [3]), terwijl Johannes Climacus beweert, dat hun kennis alleen ontstaat uit gissen en ervaring, zooals bij de dokters [4]).

4. Waartoe wenden de daemonen nu hun kennis aan? Tot het verderf der menschen. De daemonen doen hun best de menschen aan zich te onderwerpen en tot hun slaven te maken [5]); zooals Irenaeus zegt in Adv. Haeres. I. 13. 4: πρὸς ἐξαπάτησιν καὶ ἀπώλειαν τῶν μὴ εὔτονον τὴν πίστιν, ἣν ἀπ' ἀρχῆς διὰ τῆς ἐκκλησίας παρέλαβον, φυλασσόντων. Clemens Alexandrinus (Protr. III. 43. 3) behandelt de geschiedenis uit Hdt. I. 53 en zegt dan dubbelzinnig aan 't slot: οὕτω φιλοῦντες οἱ δαίμονες ὁδηγοῦσιν εἰς τὸ πῦρ. De daemonen zijn het, die ook door hun orakels de menschen afleiden van het ware goddelijke, βουλόμενοι ἀπάγειν τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, zegt Origines [6]) of in andere bewoordingen: τῇ προγνωστικῇ δυνάμει μέσῃ τυγχανούσῃ εἰς ἀπάτην ἀνθρώπων χρώμενα καὶ πρὸς τὸ περισπάσαι αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς καθαρᾶς εἰς αὐτὸν εὐσεβείας. Vooral in de daemonologie van Tertullianus komt deze

---

[1]) Quaestio XX. Cf. Cyrillus Alex. De adoratione in spiritu et veritate VI.
[2]) Cf. [Basilius]. In Isaiam VIII. 28. Περὶ δὲ τῶν μελλόντων πολλάκις προλέγουσι τὰ ἤδη γενόμενα, ἡμῖν δὲ μήπω ἐνωσμένα, ὡς ἐσόμενα ἡμῖν ἀναγγέλλουσιν.
[3]) De fide orthodoxa II. IV. Ποτὲ μὲν τὰ μακρὰν γινόμενα βλέποντες, ποτὲ δὲ στοχαζόμενοι· ὅθεν καὶ τὰ πολλὰ ψεύδονται, οἷς οὐ δεῖ πιστεύειν κἂν ἀληθεύωσι πολλάκις, οἵῳ τρόπῳ εἰρήκαμεν. Οἴδασι δὲ καὶ τὰς Γραφάς.
[4]) Scala Paradisi, Gradus III. [5]) Justinus. Apol. I. 14. [6]) c. Celsum IV. 92.

aanklacht herhaaldelijk voor: het daimonion van Socrates is een pessimus re vera paedagogus geweest, een omnis veritatis avocator [1]). De daemonen a recogitatu verae divinitatis avertant praestigiis falsae divinationis [2]). Zij ontleenen ook hun naam, zegt Eusebius [3]), aan δειμαίνειν, vrees verwekken, niet zijn ze, zooals men meent, οἱ δαημόνες, de wetenden.

Bij Gregorius van Nazianza [4]) vinden we het bericht, dat Julianus voor zijn dood in Perzië de orakels heeft geraadpleegd met de sarcastische opmerking: οἱ (sc. δαίμονες) γε πῶς εὔστοχοι τὰ τοιαῦτα, Περσὶς σαφῶς ἔδειξε. Terloops zegt Augustinus: daemonibus per fallacia quoque oracula decipientibus [5]).

Gregorius Nyssenus heeft een werkje geschreven De Pythonissa [6]), waarin hij zegt, dat het geven van orakels daemonenwerk is, ὡς ἂν μὴ πρὸς τὸν θεὸν οἱ ἄνθρωποι βλέπουσιν, een argument, dat hij nog eens uitvoeriger toelicht aan 't slot van zijn boek Contra fatum [7]), waarin hij zich allereerst richt tegen de astrologie, maar dan ook tegen de mantiek in 't algemeen, omdat het tot doel heeft de menschen af te houden van God.

Misleidend zijn de orakels der daemonen, roept Basilius Seleuciensis uit [8]), terwijl hij daartegenover plaatst de ware en eerlijke daden der heiligen.

5. Maar voor de Christelijke wijsheid wijkt alle macht der daemonen terug [9]).

---

[1]) de anima I. [2]) Apol. XII. 7. [3]) Ev. praep. IV. p. 142.
[4]) Orat. IV. 47. [5]) De civ. dei XVIII. 24. [6]) M. G. 45. p. 109.
[7]) M. G. 45. p. 145–174. [8]) Miracula S. Theclae. II. praef. C: Ἀλλὰ τὰ μὲν τῶν δαιμόνων, ὡς ἐκ πάνυ πολλῶν ὀλίγα εἰπεῖν, τοιαῦτα· ἀπατηλὰ, πονηρὰ, κίβδηλα, ὕπουλα, δολερὰ, πολὺ τὸ ἀχλυῶδες καὶ διεψευσμένον ἔχοντα. Τὰ δὲ τῶν ἁγίων ἄρα λοιπὸν ἰάματα καὶ θεσπίσματα, ποῖα; Σαφῆ, ἀληθῆ, ἁπλᾶ, ἅγια, ὁλόκληρα καὶ τοῦ δεδωκότος θεοῦ ἀληθῶς ἐπάξια.
Cf. Procopius van Gaza. Comm. in Num. 22. 6 en 24. 8; id. in Isaiam XLIV. 24–28 .... μαντείας καὶ τὰ χρηστήρια, δ' ὧν οἱ δαίμονες ἐφενάκιζεν τοὺς πρὸ τῆς Χριστοῦ παρουσίας ....; in Isaiam XLVIII. 12–22. Τίς οὖν ὑμῖν ἡ ὄνησις τῆς ἐκ δαιμόνων μαντείας οὐδὲν προεγνωκυίας τῶν ὕστερον;
[9]) Tertull. de anima I .... quanto dignior atque constantior Christianae sapientiae adsertio, cuius afflatui tota vis daemonum cedit?

In meer magische richting gaan de verhalen bij Lactantius [1]), die den invloed beschrijft, die het Kruisteeken uitoefent op heidensche offers, maar vooral, als hij speciaal handelt over orakels [2]). Diocletianus vraagt een orakel over de toekomst. Tum quidam ministrorum scientes dominum cum adsisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum: quo facto fugatis daemonibus sacra turbata sunt, waardoor een hevig tumult ontstaat [3]). Een dergelijk verhinderen van het orakel vinden we ook een keer vermeld voor Daphne, door de aanwezigheid van den martelaar Babylas [4]), terwijl De Labriolle ook iets dergelijks vermeldt voor Didyma [5]).

Ja, vroeger, roept Athanasius hooggestemd uit [6]), waren de menschen aan de daemonen en hun orakels onderworpen, maar

---

[1]) Div. Inst. IV. 27. 3—15: denique si constituatur in medio et is, quem constat incursum daemonis perpeti, et Delphici Apollinis vates, eodem modo dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille daemoniacus, et adiurato fugatoque deo suo vates in perpetuum conticescet. [2]) De mort. pers. 10.

[3]) De geheele passage luidt: Cum ageret (sc. Diocletianus) in partibus Orientis, ut erat pro timore scrutator rerum futurarum, immolabat pecudes et in iecoribus earum ventura quaerebat. tum quidam ministrorum scientes dominum (d.w.z. Christenen) cum adsisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum: quo facto fugatis daemonibus sacra turbata sunt. trepidabant aruspices nec solitas in extis notas videbant et quasi non litassent, saepius immolabant. verum identidem mactatae hostiae nihil ostendebant, donec magister ille haruspicum Tagis seu suspicione seu visu ait idcirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines interessent. tunc ira furens sacrificare non eos tantum qui sacris ministrabant, sed universos qui erant in palatio iussit et in eos, si detrectassent, verberibus animadverti, datisque ad praepositos litteris, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia praecepit, ut qui non paruissent, militia solverentur.

[4]) Joh. Chrysostomus. De S. Hieromartyre Babyla 2.
Cf. Philostorgius. H. E. VII. 8a.
Sozomenos. H. E. V. 19.

[5]) P. de Labriolle. La réaction païenne. 1934 citeert H. Grégoire. Mélanges Holleaux 1913 p. 81 sqq. te vergel. met Addenda. dl. I. C. I. G. no. 2883d.

[6]) De incarn. verbi. c. 47. Zie pag. 15.
Cf. Joh. Chrysostomus. De laudib. S. Pauli hom. IV.
Id. De coemeterio et de cruce. 2: σταυρὸς τὸ κατὰ τῶν δαιμόνων τρόπαιον.

sinds Christus is verschenen, heeft deze waan een einde: eenvoudig door het kruisteeken worden de daemonen verdreven.

Hetzelfde gevoel van bevrijding ten opzichte van daemonische invloeden klinkt ook bij Paulus [1]) door, welke toon door Eusebius wordt overgenomen. Wij zijn bevrijd, zegt hij [2]), van de heerschappij der daemonen, alleen het Evangelie brengt verlossing van de daemonische machten, werkend in de orakels, die altijd het leven der menschen hebben versomberd [3]).

Wie heeft veroorzaakt, dat de daemonen niet meer voorspelden en dat zwegen de Kastalische bron en de Kolophontische bron en al de orakelplaatsen? Allen zijn ze gevloden voor de leer van den Verlosser [4]).

De Grieken geven immers zelf toe, dat vooral na de komst van Christus de orakels beginnen te kort te schieten [5]). Na diens komst ontstonden ook de verhalen van den dood der daemonen [6]). Eusebius citeert dan [7]) Porphyrius: Ἰησοῦ γὰρ τιμωμένου, οὐδεμιᾶς τις θεῶν δημοσίας ὠφελείας ἥσθετο en later [8]) nog eens over den val der orakels:

> Πυθῶν δ' οὐκ ἔστιν ἀναρρῶσαι λάλον ὁμφήν·
> ἤδη γὰρ δολιχοῖσιν ἀμαυρωθεῖσα χρόνοισιν

---

[1]) Rom. 9. 38 en 39. Efez. 2. 2.

[2]) Ev. praep. IV. 170: Ταύτῃ δὲ θεοσεβοῦντες διώξομεν καὶ ἀπελάσομεν ἑαυτῶν, πολλοῦ δεῖ φοβηθησόμεθα, τοὺς πονηροὺς δαίμονας δι' ἁγνείας καὶ καθαροῦ τρόπου βίου τε σώφρονος καὶ παναρέτου, τοῦ δὴ πρὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διωρισμένου· καθαρᾷ γὰρ μὴ δύνασθαι ψυχῇ πλησιάζειν διὰ τὸ ἀνόμοιον ὡμολογεῖτο. Ἀλλ' οὐδὲ μαντείας καὶ χρησμῶν δεησόμεθα, οὐδὲ σπλάγχνα ζώων ἐρευνήσομεν, οὐδέ τι τῶν διὰ δαιμονικῆς κινήσεως ἐνεργουμένων πολυπραγμονήσομεν.

[3]) V. 236b. ὅτι δὴ διὰ μόνης αὐτῆς (sc. τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας), καὶ οὐ δι' ἄλλης, τῶν ἐξ αἰῶνος τὸν πάντα βίον ἐπισκοτισάντων τε καὶ λυμηναμένων δαιμονικῶν φαντασμάτων ἐλευθερία πᾶσιν ὑπῆρξεν ἀνθρώποις.
Cf. Leo de Groote. Serm. XXIII. 3.

[4]) Theoph. III. 13.

[5]) Ev. praep. V. 178 c. Ἄκουε τοιγαροῦν αὐτῶν Ἑλλήνων ὁμολογούντων ἐκλελοιπέναι αὐτῶν τὰ χρηστήρια, οὐδ' ἄλλοτέ ποτε ἐξ αἰῶνος ἢ μετὰ τοὺς χρόνους τῆς σωτηρίου καὶ εὐαγγελικῆς διδασκαλίας τὴν ἑνὸς τοῦ παμβασιλέως.

[6]) 178d. . . . . μετὰ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ καὶ θάνατοι τῶν δαιμόνων ἱστορήθησαν, καὶ τὰ θαυμαστὰ καὶ πάλαι βοώμενα χρηστήρια διαλελοίπασιν.

[7]) 179d. [8]) 205a.

βέβληται κληῖδας ἀμαντεύτοιο σιωπῆς.
'Ρέξατε δ' ὡς ἔθος ἐστὶ θεοπρόπα θύματα Φοίβῳ.

Daarna wordt Plutarchus. De orac. def. 411 E en 418 E geciteerd: De orakels zwijgen, de groote Pan is dood, en dit, voegt Eusebius er aan toe, was de tijd, waarin Christus verscheen [1]).

2 HET VERSCHIL MET DE JOODSCHE PROFETEN

Het is begrijpelijk, dat in de apologetiek der Christelijke auteurs het verschil tusschen de Joodsche profetie en het Grieksche orakel vaak het onderwerp van discussie is [2]).

Allereerst is er verschil in de oorzaak van beider voor-wetenschap. Clemens Alex. somt in Strom. I. XXI. 132—135. 2 vele namen en plaatsen op van voorspellers, maar, gaat hij voort, dit zijn „dieven en roovers" [3]), gedreven door daemonen of verward door water, wierook en een of andere lucht, maar (135. 3) παρὰ Ἑβραίοις δὲ οἱ προφῆται δυνάμει θεοῦ καὶ ἐπιπνοίᾳ. Ook Ambrosius wijst er op, dat de Joodsche profeten spraken, vol van den Heiligen Geest en ook dan alleen. Sunt ergo et verae insaniae, et forsitan prophetarum, qui in excessu mentis positi prophetabant, repleti Dei spiritu [4]); nam et prophetae non semper prophetabant, sed cum infunderet eis gratiam Spiritus prophetandi. [5]). Zij spra-

---

[1]) 208a. Οὗτος δὲ ἦν ὁ κατὰ Τιβέριον καθ' ὃν ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τὰς σὺν ἀνθρώποις ποιούμενος διατριβὰς πᾶν γένος δαιμόνων ἐξελάυνειν τοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀναγέγραπται βίου.

[2]) Zie voor de voortreffelijkheid van de openbaring aan de Joden: Eusebius. Ev. praep. V. 304a: Τοιαῦτα τῆς Ἑβραίων ἀρετῆς τὰ πολυύμνητα καὶ ὡς ἀληθῶς θεοφιλῆ περιέχει λόγια, ἃ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ πατρίων μύθων τε καὶ λήρων προτετιμήκαμεν· οἱ μέν γε περὶ θεῶν τὰ αἰσχρότατα περιεῖχον, οἱ δὲ περὶ θεοφιλῶν ἀνδρῶν τὰς εὐσεβεῖς διδασκαλίας. [3]) Joh. 10. 8. [4]) In Psalm. XXXIX. 5. [5]) In Psalm. CXVIII. 12. 18.

Cf. een uitspraak bij Hermas (Mand. XI. 5), dat de goddelijke Geest door God eigenmachtig gegeven wordt en niet gevraagd, of zooals hij 't zegt in Mand. XI. 6: de geest, ondervraagd naar de begeerten der menschen, heeft geen kracht. Hij vergeet, dat bij het orakelgeloof ook gerekend werd met teekenen, die juist ongevraagd, tegen den wil der orakelvragers, zich voordeden. (signa oblativa. Cf. Daremberg-Saglio s.v. Divinatio pg. 294).

ken door openbaring, zegt Ambrosius: Istis oculis prophetae dicebantur Videntes; quia per revelationem ea quae erant abscondita, mente cernebant [1]).

God zelf spreekt door de Joodsche profeten zijn woord en daarom kunnen zij ook niet dwalen. (Ambrosius. In Lucam X. 22: Sed in prophetis quoque Dominus est locutus, et ideo nec illi errare potuerunt) [2]). In zijn commentaar op Paulus' brief aan de Galaten merkt Hieronymus op: (Ad Galat. II. III. 442.) Nec mirum si Deus loquatur in angelis, cum etiam per angelos, qui in hominibus sunt, loquatur Deus in prophetis, dicente Zacharia: Et ait angelus, qui loquebatur in me, terwijl Augustinus, nog veel absoluter, zegt: Nullum verbum Dei missum est ad Gentes: soli populo Israel praedicaverunt prophetae [3]). Geen openbaring buiten Israel.

Maar niet alleen de oorzaak van de profetie is verschillend, ook de taak, het doel, waarop de Joodsche profeten en waarop Griekse zieners zich richten, is een ander. Justinus in zijn Dialoog met den Jood Trypho spreekt in cap. 7 over dit verschil en zegt, dat de door den dwalenden en onreinen geest vervulde valsche profeten God niet verheerlijkten, maar dat zij zekere krachttoeren verrichtten tot ontzetting van de menschen [4]) en de geesten der dwaling verheerlijkten. Dit zich richten naar de bewondering der toeschouwers noemt ook Clemens Al. in de Inleiding van 't achtste boek van de Protreptika. Clemens voert daar de Joodsche profeten aan als getuigen van de waarheid met een bewonderende inleiding [5]). Augustinus noemt als taak voor de pro-

---

[1]) In Psalm. CXVIII. 11. 8.

[2]) Cf. Joh. Chrysostomus. In epist. II ad Tim. IV. VIII. 5: de magiërs weten de toekomst niet, maar:
Εἰσὶν παρ' ἡμῖν προφῆται, ἀλλ' οὐκ ἀποτυγχάνουσιν· οὐ τοῦτο μὲν λέγουσιν, ἐκεῖνο δὲ ψεύδονται, ἀλλὰ πάντα ἀληθεύουσι· τοῦτο γὰρ προγνώσεώς ἐστιν.

[3]) Enarr. in Psalm. LXV. 17.

[4]) Cf. Hermas. Mand. XI. 3. αὐτὸς γὰρ κενὸς ὢν κενὰ καὶ ἀποκρίνεται κενοῖς· ὃ γὰρ ἐὰν ἐπερωτηθῇ, πρὸς τὸ κένωμα τοῦ ἀνθρώπου ἀποκρίνεται.

[5]) Protr. VIII. 77. 1. Ὥρα τοίνυν τῶν ἄλλων ἡμῖν τῇ τάξει προδιηνυσμένων ἐπὶ τὰς προφητικὰς ἰέναι γραφάς· καὶ γὰρ οἱ χρησμοὶ τὰς εἰς τὴν θεοσέβειαν ἡμῖν ἀφορ-

feten (in In Evang. Joh. 35. 8.) ook de voorbereiding van 't werk van Christus. Praevidens enim Dominus Jesus Christus impios quosdam futuros, qui miraculis eius calumniarentur, magicis artibus ea tribuendo, prophetas ante praemisit [1]).

Ook de wijze, waarop het orakel wordt gegeven, verschilt van die der Joodsche profetie. Zeer uitvoerig brengt Origines deze heele kwestie ter sprake in c. Cels. VII. 3—7. Celsus heeft gezegd: De Christenen hechten geen waarde aan de orakels van de Pythia, van de Dodoniërs, van Claros, van Branchidae, van Ammon en de menigte van anderen, door wier toedoen toch de heele wereld met colonies werd bedekt. Maar wat door de inwoners van Judaea op hun manier is gezegd of niet gezegd, dat beschouwen ze als wonderlijk en onveranderlijk waar [2]). De weerlegging begint met op te merken, dat ook bij de Grieken zelf wel critiek op het orakel is geweest [3]). Maar wij willen wel toegeven, dat het geen misleiding door menschen behoeft te zijn: 't kan ook 't werk

---

μὰς ἐναργέστατα προτείνοντες θεμελιοῦσι τὴν ἀλήθειαν· γραφαὶ δὲ αἱ θεῖαι <, εἰ> καὶ πολιτεῖαι σώφρονες σύντομοι σωτηρίας ὁδοί, γυμναὶ κομμωτικῆς καὶ τῆς ἐκτὸς καλλιφωνίας καὶ στωμυλίας καὶ κολακείας ὑπάρχουσαι ἀνιστῶσιν ἀρχόμενον ὑπὸ κακίας τὸν ἄνθρωπον, ὑπεριδοῦσαι τὸν ὄλισθον τὸν βιωτικόν, μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ φωνῇ πολλὰ θεραπεύουσαι, ἀποτρέπουσαι μὲν ἡμᾶς τῆς ἐπιζημίου ἀπάτης, προτρέπουσαι δὲ ἐμφανῶς εἰς προῦπτον σωτηρίαν. Voor de uitdrukking σύντομοι σωτηρίας ὁδοί, vgl. de cynische definitie v. d. philosophie: σύντομος ὁδὸς εἰς ἀρετήν. (Cf. Norden. Jb. f. Phil. Suppl. p. 313).

[1]) Cf. Andreas Cretensis. In annunt. B. Mariae. Sermo V. van de profeten gezegd: πάσας παραδεικνύοντας τὰς ὁδοὺς θεοῦ τὰς εὐθείας,

[2]) VII. 3. [Κέλσος] Φησὶν οὖν· τὰ μὲν ὑπὸ τῆς Πυθίας ἢ Δωδωνίδων ἢ Κλαρίου, ἢ ἐν Βραγχίδαις ἢ ἐν Ἄμμωνος ὑπὸ μυρίων τε ἄλλων θεοπρόπων προειρημένα, ὑφ' ὧν ἐπιεικῶς πᾶσα γῆ κατῳκίσθη, ταῦτα μὲν <ἐν> οὐδενὶ λόγῳ τίθενται· τὰ δὲ ὑπὸ τῶν ἐν Ἰουδαίᾳ τῷ ἐκείνων τρόπῳ λεχθέντα ἢ μὴ λεχθέντα, καὶ ὥσπερ εἰώθασιν ἔτι νῦν οἱ περὶ Φοινίκην τε καὶ Παλαιστίνην, ταῦτά γε θαυμαστὰ καὶ ἀπαράλλακτα ἡγοῦνται.

[3]) λέγωμεν οὖν περὶ τῶν κατειλεγμένων χρηστηρίων ὅτι δυνατὸν μὲν ἡμῖν συνάγουσιν ἀπὸ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν τὰ τοῦ Περιπάτου φιλοσοφησάντων οὐκ ὀλίγα εἰπεῖν εἰς ἀνατροπὴν τοῦ περὶ τῆς Πυθίας καὶ τῶν λοιπῶν χρηστηρίων λόγου· δυνατὸν δὲ καὶ τὰ λελεγμένα τῷ Ἐπικούρῳ καὶ τοῖς ἀσπαζομένοις αὐτοῦ τὸν λόγον περὶ τῶν αὐτῶν παραθέμενον δεῖξαι ὅτι καὶ Ἑλλήνων τινὲς ἀνατρέπουσι τὰς νομιζομένας καὶ τεθαυμασμένας ἐν πάσῃ Ἑλλάδι θεοπροπίας.

van slechte daemonen wezen [1]). Maar dan volgt Origines' critiek op de wijze van inspiratie van de Pythia. Hij heeft dit reeds gezegd in c. Celsum III. 25 [2]), maar nu komt hij er nog eens uitvoeriger op terug [3]), terwijl hij er later nog — met een merkwaardige geringschatting — aan toevoegt, dat het onwaardig is, dat een v r o u w door de godheid wordt geïnspireerd en dan nog niet eens een m a a g d [4]).

In later tijd worden deze dingen herhaald door Johannes Chrysostomus [5]) en Oecumenius van Trikka [6]).

Bovendien, gaat Origines verder, is het niet het werk van een

---

[1]) ἀλλὰ γὰρ δεδόσθω μὴ εἶναι πλάσματα μηδὲ προσποιήσεις ἀνθρώπων . . . .

[2]) c. Celsum III. 25: καὶ μάλισθ' ὅτε διὰ τοῦ Πυθίου στομίου περικαθεζομένη τῇ καλουμένῃ προφήτιδι πνεῦμα διὰ τῶν γυναικείων εἰσέρχεται τὸ μαντικὸν, ὁ 'Απόλλων, τὸ καθαρὸν ἀπὸ γηΐνου σώματος.

[3]) VII. 3. ἱστόρηται τοίνυν περὶ τῆς Πυθίας, ὅπερ δοκεῖ τῶν ἄλλων μαντείων λαμπρότερον τυγχάνειν, ὅτι περικαθεζομένη τὸ τῆς Κασταλίας στόμιου ἡ τοῦ 'Απόλλωνος προφῆτις δέχεται πνεῦμα διὰ τῶν γυναικείων κόλπων· οὗ πληρωθεῖσα ἀποφθέγγεται τὰ νομιζόμενα εἶναι σεμνὰ καὶ θεῖα μαντεύματα. ὅρα δὴ διὰ τούτων εἰ μὴ τὸ τοῦ πνεύματος ἐκείνου ἀκάθαρτον καὶ βέβηλον ἐμφαίνεται, μὴ διὰ μανῶν καὶ ἀφανῶν πόρων καὶ πολλῷ γυναικείων κόλπων καθαρωτέρων ἐπεισιὸν τῇ ψυχῇ τῆς θεσπιζούσης ἀλλὰ διὰ τούτων, ἃ οὐδὲ θέμις ἦν τῷ σώφρονι καὶ ἀνθρώπῳ βλέπειν, οὔπω λέγεσθαι ἢ καὶ ἅπτεσθαι. καὶ τοῦτο ποιεῖν οὐχ ἅπαξ που οὐδὲ δὶς (ἴσως γὰρ ἔδοξεν ἀνεκτότερον τὸ τοιοῦτο τυγχάνειν), ἀλλὰ τοσαυτάκις, ὁσάκις προφητεύειν ἐκείνη ἀπὸ τοῦ 'Απόλλωνος πεπίστευται.

[4]) VII. 5. Πῶς δ' ἂν οὐκ ἄνδρα μᾶλλον προφητεύειν ἐβούλετο ἤπερ γυναῖκα; εἰ δὲ καὶ τὸ θῆλυ ἤθελεν, ὡς τάχα μὴ δυνάμενος ἢ μὴ τερπόμενος ἄλλῳ τινὶ ἢ τοῖς κόλποις τῶν γυναικῶν, πῶς οὐχὶ παρθένον μᾶλλον ἐχρῆν αὐτὸν ἐπιλέξασθαι ἤπερ γυναῖκα τὴν τὸ βούλημα αὐτοῦ θεσπίζουσαν;

De persoon van de Pythia (cf. Diod. XVI. 26. 6) moest eerst een maagd zijn, later een getrouwde vrouw van boven de 50 jaar, maar zij moest κομεῖσθαι δ' αὐτὴν παρθενικῇ σκεύῃ. In Plutarchus is de maagdelijkheid weer hersteld. Cf. de orac. def. XLVI. — Zie hierover: Dempsey. The Delphic Oracle. II.

[5]) In Epist. I ad Cor. hom. XXIX. I. ὥστε δὲ σαφέστερον αὐτῶν μαθεῖν τὴν αἰσχύνην, ἀναγκαῖον εἰπεῖν, ἵνα κἀντεῦθεν μάθητε τὴν παράνοιαν, καὶ τὸν πολὺν γέλωτα τῶν τοῖς μάντεσι κεχρημένων· λέγεται τοίνυν αὕτη ἡ Πυθία γυνή τις οὖσα ἐπικαθῆσθαι τῷ τρίποδί ποτε τοῦ 'Απόλλωνος, διαιροῦσα τὰ σκέλη. εἶθ' οὕτω πνεῦμα πονηρὸν κάτωθεν ἀναδιδόμενον καὶ διὰ τῶν γεννητικῶν αὐτῆς διαδυόμενον μορίων πληροῦν τὴν γυναῖκα τῆς μανίας. [6]) Comment. in Acta Apost. XVI. 16—25: een letterlijk citaat van bovengenoemde plaats.

goddelijken geest om de profetes in zulk een extase en mantischen waanzin te voeren, dat zij de controle over zichzelf verliest [1]). Want wie den invloed van den goddelijken geest ondergaat, moet juist scherper van gezicht worden. Dit kan men zien aan de Joodsche profeten. „Wij kunnen aantoonen uit de heilige Schriften, dat de Joodsche profeten, die verlicht werden voor zoover noodzakelijk was voor hun profetisch werk door den geest Gods, allereerst zelf de voordeelen hadden van die inspiratie. Want door het contact, als ik 't zoo mag noemen, van den heiligen Geest werden zij helderder van geest en hun ziel werd verlicht, maar ook hun lichaam was niet langer een belemmering voor een hoogstaand leven, want wat we noemen „de bedenkingen des vleesches" waren gedood."

Dit laatste punt, n.l. dat de Joodsche profeten ethisch [2]) hoogstaande menschen waren, wordt zeer vaak naar voren gebracht als bewijs van de goddelijkheid van hun profetie. Reeds in de Didache [3]) staat: Niet ieder, die in den geest spreekt, is een profeet, maar slechts als hij zich gedraagt als de Heer. Aan de daden dus zal men den valschen en waren profeet onderkennen. In Hermas wordt gevraagd: Hoe nu, zeide ik, Heer, zal een mensch weten, wie van hen een ware en wie een valsche profeet is? Luister, zeide Hij, over de beide profeten. En zooals Ik 't U zal zeggen, zoo zult gij den waren en valschen profeet toetsen. Naar zijn leven moet ge den man toetsen, die den goddelijken geest heeft [4])."

---

[1]) Cf. de locus classicus over het Pythisch enthousiasme: Lucanus. Pharsalia V. 161.

[2]) VII. 4. "Οθεν ἡμεῖς ἀποδείκνυμεν συνάγοντες ἀπὸ τῶν ἱερῶν γραμμάτων ὅτι οἱ ἐν Ἰουδαίοις προφῆται, ἐλλαμπόμενοι ὑπὸ τοῦ θείου πνεύματος τοσοῦτον, ὅσον ἦν καὶ αὐτοῖς τοῖς προφητεύουσι χρήσιμον, προαπέλαυον τῆς τοῦ κρείττονος εἰς αὐτοὺς ἐπιδημίας· καὶ διὰ τῆς πρὸς τὴν ψυχὴν αὐτῶν, ἵν' οὕτως ὀνομάσω, ἁφῆς τοῦ καλουμένου ἁγίου πνεύματος διορατικώτεροί τε τὸν νοῦν ἐγίνοντο καὶ τὴν ψυχὴν λαμπρότεροι ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα, οὐδαμῶς ἔτι ἀντιπρᾶττον τῷ κατ' ἀρετὴν βίῳ, ἅτε κατὰ τὸ παρ' ἡμῖν καλούμενον „φρόνημα τῆς σαρκὸς" νεκρούμενον.
Cf. Paulus. Ad Corinth. I. 14. 32. [3]) 11. 8.

[4]) Mand. 7: Πῶς οὖν, φημί, κύριε, ἄνθρωπος γνώσεται, τίς αὐτῶν προφήτης καὶ τίς ψευδοπροφήτης ἐστίν; "Ακουε, φησί, περὶ ἀμφοτέρων τῶν προφητῶν· καὶ ὡς σοι μέλλω λέγειν, οὕτω δοκιμάσεις τὸν προφήτην καὶ τὴν ψευδοπροφήτην. Ἀπὸ τῆς ζωῆς δοκίμαζε τὸν ἄνθρωπον τὸν ἔχοντα τὸ πνεῦμα τὸ θεῖον.

Origines (c. Cels. III. 25) werpt Celsus tegen: gij zult moeten aantoonen, dat .... de voorspellers in geen geval slecht zijn, maar dat zij zich op elke wijze betere menschen toonen, maar dat kunt ge niet [1]). De ware God echter gebruikt voor de kennis van de toekomst .... niet den eersten den besten mensch, maar de heiligste, reinste zielen der menschen, die hij inspireert en tot profeten maakt [2]). In c. Celsum V. 42 verdedigt Origines den naam: uitverkoren volk voor het Joodsche, met het argument, dat zij zochten de kennis van de toekomst ἐν ψυχαῖς, δι' ἄκραν καθαρότητα παραδεξαμέναις πνεῦμα τοῦ ἐπὶ πᾶσι θεοῦ. En behalve in de boven geciteerde plaats (c. Cels. VII. 4) komt dit ethisch motief nog eens voor den dag in de conclusie van deze geheele uiteenzetting. (c. Celsum. VII. 7: Wij plaatsen daarom de Joodsche profeten verre boven de orakelgevers van Delphi, Dodona en de andere plaatsen, daar wij zien, dat het krachtig, ernstig en gewijd leven van deze mannen waardig was aan de inspiratie van den geest Gods, en die profeteerden op een geheel nieuwe wijze, hemelsbreed verschillend van de divinatie der daemonen [3])).

Vergelijk ook: Basilius. Epist. classis II. ep. CCX:. ... ἐχρῆν εἰδέναι, ὅτι ταῖς ἀχράντοις καὶ πάσης κηλῖδος κεκαθαρμέναις ψυχαῖς τὸ προφητικὸν ἐναυγάζει χάρισμα.

Deze twee verschilpunten van rationeel en ethisch karakter blijven tot in later tijd voorkomen. Wij letten hier alleen op het ethisch verschil. Johannes Chrysostomus [4]) dan zegt, dat de

---

[1]) Orig. c. Cels. III. 25. Παραστήσατε πῶς οὐδαμῶς μέν εἰσι φαῦλοι οἱ θεραπεύοντες ἢ οἱ προγινώσκοντες παντὶ δὲ τρόπῳ ἀποδείκνυνται ἀστεῖοι τινες .... ἀλλ' οὐ δυνήσονται ἀστείους ἀποδεῖξαι τοὺς θεραπεύοντας ἢ τοὺς προγινώσκοντας.

[2]) Orig. c. Cels. IV. 95. Τὸ δ' ἀληθῶς θεῖον εἰς τὴν περὶ τῶν μελλόντων γνῶσιν οὔτε τοῖς ἀλόγοις χρῆται ζῴοις οὔτε τοῖς τυχοῦσι τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ ψυχαῖς ἀνθρώπων ἱερωτάταις καὶ καθαρωτάταις, ἅστινας θεοφορεῖ καὶ προφήτας ποιεῖ.

[3]) διόπερ ἐν οὐδενὶ μὲν τιθέμεθα λόγῳ τὰ ὑπὸ τῆς Πυθίας ἢ Δωδωνίδων ἢ Κλαρίου ἢ ἐν Βραγχίδαις ἢ ἐν 'Αμμωνος ἢ ὑπὸ μυρίων ἄλλων λεγομένων θεοπρόπων προειρημένα· τὰ δ' ὑπὸ τῶν ἐν 'Ιουδαίᾳ προφητευσάντων τεθήπαμεν, ὁρῶντες ὅτι ἄξιος ἦν αὐτῶν ὁ ἐρρωμένος καὶ εὔτονος καὶ σεμνὸς βίος πνεύματος θεοῦ, τρόπῳ προφητεύοντος καινῷ καὶ οὐδὲν ἔχοντι παραπλήσιον ταῖς ἀπὸ δαιμόνων μαντείαις.

[4]) Expos. in Ps. XLIV. 2. 1: Οὕτω καὶ ἡ καρδία τοῦ προφήτου, ἐπειδὴ ἁμαρτημάτων ἦν ἀπηλλαγμένη, πνεύματος ἐδέξατο χάριν ....

profeet de gave der profetie ontving, omdat zijn hart vrij van zonden was en Oecumenius van Trikka [1]), dat zij hieraan kenbaar waren, dat zij nooit iets tegen de goddelijke wet hebben gezegd. Of we te doen hebben met een godvreezend voorspeller, antwoordt Anastasius Sinaita, zien we aan zijn daden [2]).

Ten slotte: om de juistheid der Joodsche profeten aan te toonen, wordt gewezen op de profetieën, die reeds uitgekomen zijn en dagelijks uitkomen [3]). „Welk machtiger hulpmiddel om hun getuigenis te staven is er dan, dan de dagelijksche vervulling over de geheele wereld, als wij zien, dat de opeenvolging der rijken, den val der steden, den ondergang der volkeren, den heelen toestand van den tijd zoo geheel beantwoorden aan voorspellingen voor duizenden van jaren gedaan." [4]) „Alles wat nu gebeurt, is reeds voorzegd; alles wat gezien wordt, werd al gehoord: dat de aarde steden verzwelgt, de zeeën eilanden opslokken, binnen- en buitenlandsche oorlogen de volkeren verscheuren .... al die rampen zijn vooruit voorspeld. Terwijl wij ze ondergaan, lezen we ze; terwijl wij ze lezen, worden ze waargemaakt. De waarheid van een profetie is ongetwijfeld een zeker bewijs voor haar goddelijkheid." [5])

---

[1]) Comment. in ep. I ad Corinth. VIII. 1—3. Δευτέρα δὲ, ὅτι οἱ μὲν οὐδὲν βλάσφημον οὐδὲ ἀπαίσιον φθέγγονται, ἀλλὰ καὶ θεολογοῦσιν ὡς ἄριστα, καὶ πάντα σεμνῶς λέγουσιν. Οἱ δὲ βλασφήμους τε καὶ ἀπηχεῖς φωνὰς ἀπερεύγονται.

[2]) Quaestio XX.

[3]) Reeds in Deut. XVIII. 20—22 wordt de vraag gesteld: hoe te weten, of God door een profeet spreekt of dat hij uit zichzelf voorspelt. Door de uitkomst. Hierop wijst Cyrillus Alex. De adoratione in spiritu et veritate VI.

[4]) Tertullianus. Apol. XIX. 7*: Quid enim potentius patrocinabitur testamonio earum, nisi dispunctio cotidiana saeculi totius, cum dispositiones regnorum, cum casus urbium, cum exitus gentium, cum status temporum ita omnibus respondent, quemadmodum ante milia annorum praenuntiabantur.

[5]) Tertullianus. Apol. XX. 2. Quidquid agitur, praenuntiabatur; quidquid videtur, audiebatur: quod terrae vorant urbes, quod insulas maria fraudant, quod interna et externa bella dilaniant .... providentiae scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium divinitatis veritas diviniationis.

Eveneens Augustinus: 't moet God geweest zijn, die zonder daarover gevraagd te zijn, alles heeft laten voorzeggen, wat wij nu zien gebeuren [1]).

---

[1]) De consensu evangelistarum I. 19: Si enim di sunt, quorum vates consulti ab hominibus ut non dicam fefellerunt, proxima tamen privatis negotiis responderunt, quomodo non est deus, cuius vates non solum ea, quae ad tempus consulebantur, congrue responderunt, verum etiam unde non consulebantur de universo genere humano atque omnibus gentibus ea tanto ante praedixerunt, quae nunc et legimus et videmus?
Cf. Theodoretus. Graec. affect. cur. X. 46.
Quaestiones et responsiones ad orthodoxos. II. pg. 6 (Corpus apologet. christian. ed. Otto. IV).

III

GEDEELTELIJKE AANVAARDING

1 „LOGOS SPERMATIKOS"

Soms geven de Kerkvaders toe, dat er, naast de geopenbaarde Waarheid in Christus, onder de barbaren en Grieken een zekere kennis der goddelijke dingen heeft bestaan, die op duistere wijze en door aanduidingen en allegorieën heeft verkondigd, wat later tot volle helderheid is gekomen.

Het is voornamelijk Clemens Alexandrinus, bij wien wij opmerkingen in deze richting aantreffen, hoewel daarnaast moet gesteld worden, dat wij ook bij hem, zooals uit 't voorgaande bleek, felle critiek vinden op mantiek en orakelgeloof.

Bij hem vinden wij de verklaring [1]), dat philosophen en dichters geïnspireerd zijn en dragers van diepe wijsheid; hij vergelijkt [2]) zelfs uitspraken van Pythagoras met die uit de heilige Schrift. Direct in verband met het orakel zegt hij: „Allen nu, die zich met theologie hebben beziggehouden, barbaren en Grieken, hebben, om zoo te zeggen, de grondbeginselen der dingen wel verhuld, maar de waarheid overgeleverd in raadsels en zinnebeelden, allegorisch en overdrachtelijk. Zoo waren bij de Grieken de orakels en daarom wordt ook Apollo de Pythiër Loxias genoemd [3])."

---

[1]) Strom. V. IV. 23 en 24. [2]) Strom. V. IV. 27–29.

[3]) Strom. V. IV. 21. 4: Πάντες οὖν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, οἱ θεολογήσαντες βάρβαροί τε καὶ Ἕλληνες τὰς μὲν ἀρχὰς τῶν πραγμάτων ἀπεκρύψαντο, τὴν δὲ ἀλήθειαν αἰνίγμασι καὶ συμβόλοις ἀλληγορίαις τε αὖ καὶ μεταφοραῖς καὶ τοιούτοις τισι τρόποις παραδεδώκασιν, ὁποῖα καὶ παρ' Ἕλλησι τὰ μαντεῖα, καὶ ὁ γε Ἀπόλλων ὁ Πύθιος Λοξίας λέγεται.

Eveneens in de Stromata [1]) behandelt Clemens het orakel van Apollo gegeven aan Athene, toen de Perzen optrokken (cf. Hdt. VII. 141 en 140):

οὐ δύναται Παλλὰς Δι' Ὀλύμπιον ἐξιλάσασθαι,
λισσομένη πολλοῖσι λόγοις καὶ μήτιδι πυκνῇ·
πολλοὺς δ' ἀθανάτων νηοὺς μαλερῷ πυρὶ δώσει,
οἵ που νῦν ἱδρῶτι ῥεύμενοι ἑστήκασιν
δείματι παλλόμενοι.

Om de laatste woorden is het Clemens te doen, want daaraan merkt hij op de overeenkomst met een woord uit de Psalmen en hij zegt, om ook hier de „godskennis" van het orakel aan te toonen: Dunkt U niet, dat Apollo hier een omschrijving geeft van dat welbekende: „Voor het aangezicht des Heeren siddert de aarde" [2])?

Opmerkelijk voor deze houding is ook, wat Clemens zegt in Strom. VI. III. 28. 4, 29. 2, 29. 5, 30. 4. Clemens beweert daar, dat God luistert naar de gebeden der rechtvaardigen en geeft daarvoor voorbeelden aan de Grieken ontleend. Zoo heeft men tijdens een hongersnood raad gevraagd aan de Pythia. Deze geeft tot antwoord: het gebed van Aeacus alleen kan redding brengen, en inderdaad op zijn gebed komt er regen. Ὁρᾷς, zegt Clemens, ὅτι „ὁ βρέχων ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους" διὰ τῶν ὑποτεταγμένων δυνάμεων εἷς ἐστι θεὸς; Ook een andere keer luidt een uitspraak van de Pythia: „Delphiërs, bidt tot de winden en het zal beter worden." Zoo geeft de Pythia hier aanduidingen, van wat men rechtstreeks (ἄντικρυς γοῦν. 30. 4) uit de heilige Schriften kan putten, n.l. dat de rechtvaardigen genezingen volbrengen.

Bij Origines treffen we in dezen geest eenmaal een opmerking aan. Hij vergelijkt met elkaar de openbaring aan de Joden door

---

[1]) V. XIV. 132. 1 en 2.

[2]) Clemens Alex. Strom. V. XIV. 132. 1:
Ἐπὶ τούτοις ὁ μαντικώτατος Ἀπόλλων, μαρτυρῶν τῇ δόξῃ τοῦ θεοῦ, λέγειν ἀναγκάζεται . . . ., in 2 volgt het orakel.

middel van de profeten, die aan de Grieken door middel van de Pythia en die aan de Christenen door middel van den Logos. Het naast elkaar plaatsen is hier zeer merkwaardig.

„Maar zooals men, volgens de Joodsche opvatting, meent, dat Hij, die zegt: „Ik ben de Heer, de God van alle vleesch" en „Voor Mij was er geen andere god en na Mij zal er geen zijn" God is, de ziel en het lichaam van den profeet als instrument gebruikend en men, volgens de Grieken, gelooft, dat hij, die zegt: „Ik ken het getal[1]) .... God is, door de Pythia sprekend en zoo gehoord wordend, zoo nu ook was, volgens onze opvatting, het de Logos, de zoon van den God van alles, die in Jezus het woord sprak: „Ik ben de weg, de waarheid en het leven[2])."

Augustinus heeft in De Trinitate IV. 17. 22 gezegd, dat veel voorspellingskunst berust op ervaring, maar ook soms 't werk is van daemonen, die door hun kunst, etiam fideles Dei, si possent, ad sua falsa traducerent, maar ook deze gebruikt God, hoewel zij onwetend zijn, om de waarheid te verkondigen: (23) Deus autem per nescientes id egit, ut veritas u n d i q u e resonaret, fidelibus in adiutorium, impiis in testimonium[3]).

In dit verband kan ook genoemd worden het raadplegen van het orakel door Christenen aangaande hun godsdienst[4]). Enkele, al of niet fictieve, gevallen zijn bekend.

---

[1]) Hdt. I. 47. [2]) c. Celsum II. 9: ἀλλ' ὥσπερ κατὰ μὲν τὸν Ἰουδαίων λόγον ὁ λέγων· „ἐγὼ κύριος ὁ θεὸς πάσης σαρκὸς" καὶ τό· „ἔμπροσθέν μου οὐκ ἐγένετο ἄλλος θεὸς, καὶ μετ' ἐμὲ οὐκ ἔσται" ὁ θεὸς εἶναι πεπίστευται, ὀργάνῳ τῇ ψυχῇ καὶ τῷ σώματι τοῦ προφήτου χρώμενος, κατὰ δὲ Ἕλληνας ὁ λέγων· „οἶδα δ' ἐγὼ ...." θεὸς νενόμισται διὰ τῆς Πυθίας λέγων καὶ ἀκουόμενος· οὕτω καθ' ἡμᾶς ὁ λόγος θεὸς καὶ θεοῦ τῶν ὅλων υἱὸς ἔλεγεν ἐν τῷ Ἰησοῦ τό· „ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή."

[3]) Cf. Eucherius Lugdunensis. Instruct. I. 40. Balaam ille gentilis, quid est, quod prophetasse secundum fidem sacrae conprobatur historiae?
Ut multis innotesceret modis veritas, dum usquequoque prolata etiam per infideles adnuntiatur et ut hoc ex gentibus prophetante signum hoc esset gentibus crediturus.

[4]) Cf. Clem. Alex. Strom. I. XXIV. 163. 3 en 4, waar op grond van een orakel wordt betoogd, dat de Joodsche overlevering betrouwbaar is voor de Grieken. Het orakel heeft ontleend aan de geschiedenis van de lichtende wolkkolom: στῦλος Θηβαίοισι Διόνυσος πολυγηθής. ἐκ τῆς παρ' Ἑβραίοις ἱστορίας.

Zoo wordt bij Lactantius [1]) Apollo Milesius ondervraagd aangaande den godsdienst der Joden en geeft het antwoord: „Voor Hem beeft de aarde." Bij denzelfden schrijver wordt ook aan 't orakel gevraagd, of Jezus nu god of mensch is geweest [2]).

Philostorgius vertelt, dat Artemius de martelaar tot Julianus een rede hield, waarin hij de orakels als getuigen gebruikte. Hij vermeldt een orakel van Apollo over Christus [3]) en een orakel, waarbij Apollo uit Delphi zelf zegt, dat de glorie van de orakels is vergaan [4]).

Alle bewijzen, aan den eenen kant, dat men den vijand met zijn eigen wapenen bevocht, maar ook, dat er zekere waarde werd gehecht aan de uitspraken van het orakel.

2 SIBYLLE

Een afzonderlijk hoofdstuk dient gewijd te worden aan de houding, die de Kerkvaders hebben ingenomen tegenover het geloof aan de Sibylle. In vele opzichten verschilt deze sterk van hun oordeel aangaande ander orakelgeloof. Zijn er voorbeelden aan te wijzen van kritiek, over 't algemeen kan men toch zeggen, dat het geloof aan de Sibylle met veel gunstiger oogen is aange-

---

[1]) De ira dei. 23. Apollo Milesius de Judaeorum religione consultus responso haec introducit:

ἐς δὲ θεὸν βασιλῆα καὶ ἐς γενετῆρα πρὸ πάντων,
ὃν τρομέει καὶ γαῖα καὶ οὐρανὸς ἠδὲ θάλασσα
ταρτάρεοί τε μυχοί, καὶ δαίμονες ἐρρίγασιν.

[2]) Div. Inst. IV. 13. 11. propterea Milesius Apollo consultus utrumne deus an homo fuerit, hoc modo respondit:

θνητὸς ἦην κατὰ σάρκα σοφὸς τερατώδεσιν ἔργοις,
ἀλλ' ὑπὸ Χαλδαίοισι δικασπολίαισιν ἁλώσας,
γομφωθεὶς σκολόπεσσι πικρὴν ἀνέπλησε τελευτήν.

12. primo versu verum quidem dixit, sed argute consultorem fefellit sacramentum veritatis penitus nescientem: videtur enim negasse illum deum.

[3]) Anhang II. § 46.

Καὶ αὐτὸς ὁ παρ' ὑμῖν θαυμαζόμενος Ἀπόλλων ὁ μαντικὸς τοῖον δή τινα περὶ Χριστοῦ ἐξεφώνησε λόγον.

[4]) H. E. VII. 1c (cf. Cedrenus I. 532. 1.): Γίνωσκε τοίνυν ὡς ἡ τοῦ Χριστοῦ ἀνίκητος καὶ ἀήττητος ὑπάρχει ἰσχύς τε καὶ δύναμις· πάντως δὲ καὶ αὐτὸς τοῦτο

zien en door vele Kerkvaders hoog geschat [1]). Veelal wordt dan gebruik gemaakt van de Oracula Sibyllina. Het is natuurlijk de vraag, in hoever men de Oracula Sibyllina kan rekenen onder orakelspreuken, maar zeker is, dat de Kerkvaders ze behandelen, als even zoovele spreuken, waardoor de godheid zich dan al of niet openbaart. Om die reden vindt men ze dan ook hier vermeld.

De eerste keer, dat een Christelijk schrijver de Sibylle noemt, is de plaats bij Hermas Pastor. Vis. II. IV. 1. De schrijver ziet een oude vrouw, die hem een boek heeft gegeven: Τίνα δοκεῖς εἶναι; ἐγὼ φημι· τὴν Σίβυλλαν. Πλανᾶσαι, φησίν, οὐκ ἔστιν. Τίς οὖν ἐστίν; φημί. Ἡ Ἐκκλησία, φησίν. Vermoedelijk is hier de Sibylle van Cumae bedoeld [2]).

In de Stromata [3]) behandelt Clemens Alexandrinus den oorsprong van de Sibylle en citeert daarvoor Heraclitus en Sarapion. Heraclitus zegt zelfs, zoo Clemens, dat niet op menschelijke wijze, maar met behulp der godheid de Sibylle het toekomstige heeft geopenbaard [4]). Men zegt tenminste, dat in Delphi tegen het raadhuis een steen te zien is, waarop men zei, dat de eerste Sibylle had gezeten [5]), van den Helicon verschenen en door de Muzen

---

πεπληροφόρησαι ἐξ ὧν σοι χρησμῶν Ὀριβάσιος ὁ ἰατρὸς καὶ κοιαίστωρ παρὰ τοῦ ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλωνος ἄρτι κεκόμικεν. ἐγὼ δέ σοι καὶ τὸν χρησμόν, κἂν μὴ βούλῃ, ἐπαναγνώσομαι. ἔχει γὰρ οὕτως·

Εἴπατε τῷ βασιλεῖ· χαμαὶ πέσε δαίδαλος αὐλά.
Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην,
οὐ παγὰν λαλέουσαν, ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ.

[1]) Cf. Thomas van Celano:

Dies irae, dies illa
Solvet saeclum in favilla
Teste David cum Sibylla.

[2]) Cf. ed. Lelong. Les pères apostoliques IV. [3]) I. XV. 70. 3 en 4.

[4]) Diels. fr. 92. Σίβυλλα δὲ μαινομένῳ στόματι καθ' Ἡράκλειτον ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθεγγομένη χιλίων ἐτῶν ἐξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν.

Cf. Plut. de Pyth. orac. p. 397 A.

[5]) Cf. de opmerking in het Chronicum paschale (M. G. 92. p. 287), dat in de 5e Olympiade de eerste Sibylle, nl. de Erythraeische, in Aegypte optrad. Zie eveneens Cyrillus Alex. Contra Julianum I (M. G. 76 p. 520).
Johannes Malalas. Chronographia IV (M. G. 97 p. 161); VII (M. G. 97 p. 288).

grootgebracht. Anderen zeggen, dat zij van de Malische bergen kwam, als de dochter van Lamia, de dochter van Poseidon [1]). Van Sarapion citeert Clemens, op welke wijze de Sibylle na haar dood haar voor-wetenschap meedeelt aan de menschen [2]).

Voor de etymologie van den naam Sibylle [3]) citeert Lactantius Varro in Div. Inst. I. 6. 7, Hieronymus behandelt dit onderwerp in Adv. Iovinianum I. 41, Isidorus van Sevilla in Etym. VIII. 8. Lactantius citeert: .... sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes feminae vates Sibyllae sint a veteribus nuncupatae vel ab unius Delphidis nomine vel a consiliis deorum enuntiandis. σίους enim deos, non θεούς, et consilium non βουλήν, sed βούλλαν appellabant Aeolico genere sermonis. itaque Sibyllam dictam esse quasi θεοβούλην [4]).

De bonte verzameling Oracula Sibyllina, samengesteld uit spreuken van Grieksche, Joodsche en Christelijke afkomst [5]), wordt door de Kerkvaders als één geheel beschouwd. De kwestie van de samenstelling en dus van de „echtheid" komt echter wel ter sprake. Celsus verwijt den Christenen interpolaties aangebracht te hebben in de Oracula Sibyllina: Als gij van de Sibylle, wier gezag sommigen van u erkennen, gezegd hadt, dat zij een kind van de godheid was, dan zoudt gij iets redelijks gezegd hebben. Maar nu hebt ge de verwaandheid gehad om in haar geschriften vele godslasterlijke dingen in te voegen [6]). Het verweer van Ori-

---

[1]) Cf. Pausan. X. 12. 1.
Plut. De Pyth. orac. p. 378 C. D; de sera num. vind. p. 566 D.

[2]) Cf. Plut. de sera num. vind. p. 567.

[3]) Cf. Geffcken. Aus der Werdezeit des Christentums. II. 2.
Buchholz in Roscher, Ausführ. Lexikon s.v. Sibylla.

[4]) Cf. Hieronymus. Adv. Iovin. I. 41. Quod si Aeolici genere sermonis Sibylla Θεοβούλη appellatur, recte consilium Dei sola scribitur nosse virginitas.
Isid. ~~Etym.~~ Etym. VIII. 8. 1. Sibyllae generaliter dicuntur omnes feminae vates lingua Graeca. Nam σίος Aeolico sermone deos, βουλήν Graeci mentem nuncupant, quasi dei mentem.

[5]) De uitgebreide literatuur over dit onderwerp blijft natuurlijk buiten bespreking. Voor een kort resumé zie Geffcken. Aus d. Werdezeit. II. 2. Vooral Geffcken: Kompos. u. Entstehungszeit d. Or. Sib. T. u. U. N. F. VIII. 1. 42 sqq.

[6]) c. Celsum VII. 53. ὑμεῖς (Χριστιανοὶ) δὲ κἂν Σίβυλλαν, ἤ χρῶνταί τινες ὑμῶν, εἰκότως ἂν μᾶλλον προεστήσασθε ὡς τοῦ θεοῦ παῖδα· νῦν δὲ παρεγγράφειν μὲν εἰς τὰ ἐκείνης πολλὰ καὶ βλάσφημα εἰκῇ δύνασθε ....

gines luidt: Celsus zegt niet, wàt die interpolaties zijn. Hij zou dit kunnen aantoonen, als hij sommige oudere geschriften liet zien, zònder die interpolaties. Maar dit doet hij niet noch toont hij aan, dat ze godslasterlijk zijn [1]).

Lactantius, die veel waarde hecht aan de Sibylle, roert ook dit punt aan. Hij zegt (Div. Inst. IV. 15. 26), dat sommigen zich van de getuigenissen van de Sibylle ten bate van Christus afwenden, onder het voorwendsel, dat het geen Sibyllijnsche spreuken zijn, maar door ons gefingeerde. Evenwel kan niemand dit meenen (zoo in 27), die Cicero en Varro [2]) kent, die de Sibylle citeeren en toch zoolang vóór Christus leefden. Maar natuurlijk, (in 28) de diepere beteekenis is toentertijd niet begrepen, waarom men ook de Sibylle (29) de razende en leugenachtige noemde [3]).

Augustinus noemt de beschuldiging en gaat die stilzwijgend voorbij, om de heidenen aan te vallen met scherpere wapenen dan de uitspraken der Sibyllen [4]).

---

[1]) VII. 56. .... καὶ μὴ ἀποδείξας μηδ' ὅτι παρενεγράψαμεν. ἀπέδειξε δ' ἄν, εἰ τὰ ἀρχαιότερα καθαρώτερα ἐδείκνυε καὶ οὐκ ἔχοντα ἅπερ οἴεται παρεγγεγράφθαι· μὴ ἀποδείξας δὲ μηδ' ὅτι βλάσφημά ἐστι ταῦτα, ...

[2]) Cf. Cic. de div. I. 18. 34 (II. 54).
Varro. Zie boven. (pg. 67).

[3]) Lact. Div. Inst. IV. 15. 26. His testimoniis quidam revicti solent eo confugere, ut aiant non esse illa carmina Sibyllina, sed a nostris ficta atque composita. 27. quod profecto non putabit qui Ciceronem Varronemque legerit aliosque veteres, qui Erythraeam Sibyllam ceterasque commemorant, quarum ex libris ista exempla proferimus: qui auctores ante obierunt quam Christus secundum carmen nasceretur. 28. Verum non dubito quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita sint, cum ea nemo intellegeret. denuntiabant enim monstruosa quidam miracula, quorum nec ratio nec tempus nec auctor designabatur. 29. denique Erythraea fore ait ut diceretur insana et mendax.
Ait enim:
φήσουσι Σίβυλλαν
μαινομένην, ψεύστειραν· ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
τηνίκα μου μνήμην ποιήσετε κοὐκέτι μ' οὐδεὶς
μαινομένην φήσει, θεοῦ μεγάλοιο προφῆτιν. — (III. 815 sqq.).

[4]) De consensu evangelistarum I. 20: Sed haec omitto, quae cum proferimus a nostris ficta esse contendunt.

We gaan nu eerst de gevallen na, waarin naast plaatsen uit het Oude en Nieuwe Testament als bewijsgrond de Sibylle wordt aangehaald. Daaruit blijkt dan op zijn minst, dat aan deze wijze van orakelgeven waarde werd gehecht.

Allereerst zegt Justinus, (Apol. I. 20) als hij handelt over den toekomstigen wereldbrand, dat ook de Sibylle en Hystaspes gezegd hebben, dat de vergankelijke dingen door vuur zullen worden verteerd [1]). Eveneens wordt de Sibylle verscheidene keeren geciteerd door Clemens Alexandrinus [2]). Een rijk gebruik van de Oracula Sibyllina maakt Lactantius, zoowel als bewijs voor de profane als voor de gewijde geschiedenis. Hieronder laat ik alleen die citaten volgen, waarin hij de Sibylle slechts als getuige aanhaalt, terwijl nog citaten volgen, waaruit blijkt, hoe hoog hij deze getuige stelt [3]). Hij gebruikt de Sibylle als getuige,

---

[1]) Cf. Ps. Justinus. Λόγος πρὸς Ἕλληνας. 16, 37 en 38.

[2]) Proptr. IV. 62. 1. „Ὀλβιοι" μόνοι τοίνυν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ὁμοθυμαδὸν ἐκεῖνοι πάντες κατὰ τὴν Σίβυλλαν (volgt Orac. Sib. IV. 24: die geen tempels en godenbeelden vereeren.)

Id. VIII. 77. 2. Αὐτίκα γοῦν ἡ προφῆτις ἡμῖν ᾄσάτω πρώτη Σίβυλλα τὸ ᾆσμα τὸ σωτήριον· (volgt Orac. Sib. fr. I. 28–35: God heerscht over alles.)

Paedag. III. III. 15. 2. „Ἐπ' οὐχ ὁσίοις δὲ τόλμαις ζῶντες" οἱ παλίμβολοι, „ῥέζουσιν ἀτάσθαλα καὶ κακὰ ἔργα," φησὶν ἡ Σίβυλλα.

Stromata. III. III. 14. 3. λέγει δὲ καὶ ἡ Σίβυλλα· ἄνθρωποι θνητοὶ καὶ σάρκινοι, οὐδὲν ἐόντες (Orac. Sib. fr. I. 1).

Id. V. XIV. 108. 6 wordt Orac. Sib. fr. I. 10–13 geciteerd (God onzichtbaar voor de menschen).

[3]) De mort. pers. 2. 8: (Over Nero) Sibylla dicente matricidam profugum a finibus <terrae> esse venturum. (cf. Orac. Sib. VIII. 70 en V. 363).

Div. Inst. I. 6. 14: Omnes igitur hae Sibyllae unum deum praedicant, maxime tamen Erythraea, quae celebrior inter ceteras ac nobilior habetur .... 15. in his ergo versibus quos Romani legati adtulerunt de uno deo haec sunt testimonia. (gecit. Orac. Sib. fr. I. 7, fr. II. 3, fr. I, 15, VIII. 377).

Id. I. 8. 3: cum Sibylla Erythraea dicat.: (gecit. Orac. Sib. fr. II. 1).

Id. II. 12. 19: geciteerd Orac. Sib. II. 46.

Id. II. 12. 20: Mors itaque secuta est hominem secundum sententiam, quod etiam Sibylla in carmine suo docet dicens: (gecit. Orac. Sib. VIII. 260).

Id. II. 16. 1: De daemonen uitvinders van de astrologia, haruspicina enz., ut Sibylla Erythraea testatur: (gecit. Orac. Sib. III. 228).

Id. IV. 6. 3. Christus' komst voorspeld door Trismegistos en de Sibylle. 5. Sibylla Erythraea in carminis sui principio, quod a summo deo exorsa est,

omdat deze testimonia door de heidenen moeten geloofd worden of in alle geval niet tegengesproken kunnen worden, zooals hij zegt in De ira dei 22: ea igitur quaeramus testimonia, quibus illi possint aut credere aut certe non repugnare, waarna ook hier verschillende citaten uit de Oracula Sibyllina volgen.

Dat Christenen in de Sibylle geloofden, blijkt uit de opmerking van Celsus: (Origin. c. Celsum VII. 53) ὑμεῖς (Χριστιανοὶ) δὲ κἂν Σίβυλλαν, ἤ χρῶνταί τινες ὑμῶν, ... en in een lied van Gregorius van Nazianza (Carmen lib. II ad Nemesium. 247) treffen we het vers aan:

crucem carminibus veneratur Sibylla.

Welke waarde de Kerkvaders hechten aan het getuigenis van de Sibylle, blijkt uit de omgeving, waarin de Sibylle wordt geplaatst, n.l. tusschen Joodsche profeten en de overige door de Christelijke kerk erkende openbaring. Zoo vergelijkt reeds Theophilos aan Autolycos (9) de Sibylle met de profeten bij de Joden en

---

filium dei ducem et imperatorem omnium his versibus praedicat: (gecit. Orac. Sib. fr. I, 5, III. 774). Vgl. Philostorgius. H. E. Anh. II § 27 en 46).
Id. IV. 13. 21. ..... de quo Sibylla dixit. (gecit. Orac. Sib. VI. 8).
Id. IV. 15. 9. Over de ziekengenezing door Christus, gecit. Orac. Sib. VIII. 272.
Id. IV. 15. 15. Over de opwekking van dooden, gecit. Orac. Sib. VIII. 205.
Id. IV. 15. 18. Over de wonderbare spijziging, gecit. Orac. Sib. VIII. 275.
Id. IV. 15. 24. Over de windstilte, gecit. Orac. Sib. VIII. 273 en VI. 13.
Id. IV. 16, 17; 18, 15, 16, 19, 20; 19, 5, 10. Over de passie van Christus, gecit. Orac. Sib. VIII. 257; VIII. 287, 292, 303; VI. 22; VIII. 305, 312.
Id. IV. 20. 11. Over de prioriteit der Joden, gecit. Orac. Sib. V. 249.
Id. VII. 13. 5. Over 't voortbestaan van de ziel een orakel gevraagd aan Apollo, en ook de Sibylle geeft 't zelfde antwoord.
Id. VII. 15. 18. De ondergang van Rome door de Sibylle voorzegd, gecit. Orac. Sib. VIII. 9—159, 165, 171—173. (cf. VII. 15. 19).
Id. VII. 16. 11. De laatste dag door de Sibylle voorspeld, gecit. Orac. Sib. VIII. 239.
Id. VII. 16. 13. Hetzelfde onderwerp, gecit. Orac. Sib. VII. 123.
Id. VII. 18. 6, 7, 8; 19, 2, 9; 20. 2, 3, 4. Over de wederkomst van Christus, gecit. Orac. Sib. V, 107; III. 652; VIII. 326; fr. III; VIII. 224 en III. 618; III. 741; VIII. 241. 413.

(36) wordt een profetes genoemd onder de heidenen [1]). Als opschrift boven een verhandeling over de Grieksche goden haalt Clemens Alexandrinus de Oracula Sibyllina [2]) aan (Protr. II. 27. 4) en zegt dan: (5) Ταῦτα ἡμῖν ἡ προφητικὴ παρεγγυᾷ καὶ ποιητικὴ Σίβυλλα· παρεγγυᾷ δὲ καὶ ἡ ἀλήθεια . . . .

Zeer positief spreekt Clemens zich uit in Protr. IV. 50. 1: Als leermeester is ons de profetische Sibylle gegeven, en dan met de woorden van Orac. Sib. IV. 4—7: niet de profetes van den bedrieglijken Phoebus, maar van den grooten God [3]).

In de Stromata heeft Clemens bewezen, dat Mozes ouder is dan de Grieksche philosophen en vervolgt dan [4]): niet alleen hij, maar ook de Sibylle is ouder dan Orpheus. Ook hier dus genoemd in direct verband met de openbaring aan de Joden [5]). Bovendien citeert hij het Kerygma van Petrus, waar Paulus aanspoort tot het gebruik van de Sibylle [6]).

Tertullianus noemt de Sibylle de ware profetes van den waren God [7]).

Lactantius, die alleen al door zijn vele citaten uit de Oracula

---

[1]) Cf. Cassiodorus. Hist. tripart. II. 18. De hoc ligno (sc. crucis) Sibylla dixit apud paganos: O ter beatum lignum in quo Deus extensus est!

[2]) N.l. Orac. Sibyll. fr. I. 23—25, 27:

Τύφῳ καὶ μανίῃ δὲ βαδίζετε καὶ τρίβον ὀρθὴν
εὐθεῖαν προλιπόντες ἀπήλθετε τὴν δι' ἀκανθῶν
καὶ σκολόπων. τί πλανᾶσθε, βροτοί, παύσασθε, μάταιοι,
καλλίπετε σκοτίην νυκτός, φωτὸς δὲ λάβεσθε.

[3]) διδάσκαλον δὲ ὑμῖν παραθήσομαι τὴν προφῆτιν Σίβυλλαν
οὐ ψευδοῦς Φοίβου χρησμηγόρον, ὅν τε ματαίοι
ἄνθρωποι θεὸν εἶπον, ἐπεψεύσαντο δὲ μάντιν,
ἀλλὰ θεοῦ μεγάλοιο, τὸν οὐ χέρες ἔπλασαν ἀνδρῶν
εἰδώλοις ἀλάλοισι λιθοξέστοισιν ὅμοιον.

[4]) I. XXI. 108. 1.

[5]) Cf. In Protr. VI. 71. 4 noemt Clemens de Sibylle „de profetes der Hebraeën".

[6]) VI; V. 43. 1. „λάβετε καὶ τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους, ἐπίγνωτε Σίβυλλαν, ὡς δηλοῦ ἕνα θεὸν καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι . . . ."

[7]) Apol. XIX. 1. 10 (fr. Fuldense): Habetis, quod sciam, et vos Sibyllam, quatenus appellatio ista verae vatis Dei veri passim super ceteros, qui vaticinari videbantur, usurpata est.

Sibyllina toont, hoe hoog hij de Sibylla schat, noemt naast elkaar: Trismegistos, Sibylle, profeten [1]).

In II. 11. 8 noemt hij 't getuigenis van de Sibylle zelfs goddelijk: Sed tamen d i v i n i s opus est t e s t i m o n i i s, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem dei opus esse testatur enz.

In Div. Inst. VII. 7. 8 plaatst Lactantius de Sibylle in ander gezelschap, n.l. van Plato en de profeten [2]), terwijl zij in VII. 23. 4 nog eens goddelijk wordt genoemd: sed nos ab humanis ad divina redeamus. Sibylla dixit ....

Eusebius zegt in Ad laud. Constant. 9, dat geen van de goden de komst van Christus heeft voorspeld, ook de Pythische Apollo niet, maar daarentegen, zegt hij in Orat. ad sanctor. coetum 18: door de Erythraeische Sibylle is Christus' komst voorzegd [3]), waarna hij het naamdicht uit Orac. Sib. VIII. 217—273 citeert, dat ook Augustinus behandelt in De Civ. dei XVIII. 23. en laat daarop volgen: Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ δ η λ α δ ὴ θ ε ό θ ε ν ἐπέστη προκηρύξαι.

Zooals gezegd, heeft Augustinus. De civ. dei XVIII. 23 gewijd aan de behandeling van een naamdicht, voorkomend Orac. Sib. VIII. 217, waarvan de eerste letters vormen Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ [4]). Naar aanleiding hiervan zegt Augustinus: Haec sane Erythraea Sibylla quaedam de Christo manifesta conscripsit en even verder: Deze Sibylle, of het nu de Erythraeische is of, naar anderen liever aannemen, de Cumaeische, heeft in

---

[1]) Div. Inst. II. 8. 47. Nam divina providentia effectum esse mundum, ut taceam de Trismegisto, qui hoc praedicat, taceam de carminibus Sibyllarum, quae idem nuntiant, taceam de prophetis, qui opus mundi et opificium dei uno spiritu et pari voce testantur, etiam inter philosophos paene universos convenit.

Eveneens Tertullianus. Ad nationes II. 12. 35.

[2]) Lact. Div. Inst. VII. 7. 8. factum esse a deo mundum dixit Plato: idem prophetae locuntur idemque in Sibyllae carminibus apparet.

[3]) Cf. Philostorgius. H. E. Anh. II § 27 .... καὶ πολλὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ τὰ μαρτύρια κἀκ τῶν παρ' ὑμῖν χρησμῶν καὶ τῶν Σιβυλλείων γραμμάτων. Eveneens § 46.

[4]) Cf. over dit acrostichon: Dölger. Röm. Quartalschr. 23 (1909) I, 52—68, waarin hij concludeert: ontstaan eind 2e eeuw n. Chr.

haar geheele gedicht, waarvan het bovenstaande maar een fragment is, niets, dat betrekking heeft op de vereering van valsche of gemaakte goden, integendeel zij spreekt zich duidelijk uit tegen hen en hun vereerders, zoodat men haar wel moet rekenen onder het getal van hen, die tot den Staat Gods behooren [1]), waarna Lact. Div. Inst. IV. 18 wordt geciteerd. Ook in zijn Brieven noemt Augustinus eens [2]) de gave van de Sibylle profetisch, een andere keer [3]) door God waarschijnlijk gegeven.

In Epist. ad Rom. inchoata expositio 3 is eerst behandeld de steun, die het Evangelie ondervindt van de Joodsche profeten, maar vervolgens de getuigenissen uit de heidenwereld; daarbij noemt Augustinus ook de Sibylle, hoewel hij hier aan deze testimonia veritatis de waarde toekent van die algemeene kennis van de waarheid, waarop Paulus doelt in zijn rede op den Areopagus [4]).

Toch is de houding van de Kerkvaders tegenover de Sibylle niet onverdeeld welwillend. Reeds bij Origines blijkt het een kwestieus punt te zijn. In c. Cels. V. 61 noemt Origines het verwijt van Celsus, dat er onder de Christenen zooveel secten zijn en

---

[1]) Haec autem Sibylla sive Erythraea sive, ut quidam magis credunt, Cumaea ita nihil habet in toto carmine suo, cuius exigua ista particula est, quod ad deorum falsorum sive factorum cultum pertineat, quin immo ita etiam contra eos et contra cultores eorum loquitur, ut in eorum numero deputanda videatur, qui pertinent ad civitatem Dei.

[2]) Epist. CIV. 11 .... qui tamen ex Cumaeo tamquam ex prophetico carmine se accepisse confessus est.

[3]) Epist. CCLVIII. 5. quod ex Cumaeo, id est ex Sibyllino carmine se fassus est transtulisse Vergilius, quoniam fortasse etiam illa vates aliquid de unico salvatore in spiritu audierat, quod necesse habuit confiteri.

[4]) Epist. ad Rom. inchoat. exp. 3. Fuerunt enim et prophetae non ipsius, in quibus etiam aliqua inveniuntur, quae de Christo audita cecinerunt, sicut etiam de Sibylla dicitur, quod non facile crederem, nisi quod poetarum quidam in Romana lingua nobilissimus antequam diceret ea de innoviatione saeculi, quae in Domini nostri Iesu Christi regnum satis concinere et convenire videantur, praeposuit versum dicens: „Ultima Cumaei iam venit carminis aetas". Cumaeum autem carmen Sibyllinum esse nemo dubitaverit. Sciens ergo Apostolus ea in libris gentium inveniri testimonia veritatis quae etiam in Actibus Apost. loquens Atheniensibus manifestissime ostendit. Cf. Maximus Taurensis. Tract. IV contra paganos.

het schijnt, dat hij ook de naam Sibyllisten heeft genoemd, waarop Origines antwoordt: τάχα παρακούσας τινῶν ἐγκαλούντων τοῖς οἰομένοις προφῆτιν γεγονέναι τὴν Σίβυλλαν καὶ Σιβυλλιστὰς τοὺς τοιούτους καλεσάντων.

Tertullianus spreekt ook van valsche Sibyllen [1]).

Rechtstreeksche afwijzing van de Sibylle vinden wij bij den Ambrosiaster, die verklaart, dat de spiritus mundi, die bedriegt, ook heeft gesproken door de Sibylle [2]). Ook een klein gedichtje uit de 4e eeuw Contra Nicomachum (Baehrens, Poetae Latini minores III. 286) noemt de Sibylle onder de heidensche goden met dit begin:

> Dicite, qui colitis lucos antrumque Sibyllae
> Idaeumque nemus, Capitolia celsa Tonantis,
> Palladium Priamique Lares Vestaeque sacellum
> Incestosque deos, nuptam cum fratre sororem, enz.

Met vreugde wordt door Paulinus Nolanus het verval der Sibyllijnsche boeken geconstateerd [3]) en ook Augustinus citeert naar aanleiding van de Sibyllijnsche boeken Cicero, die zegt [4]), dat het orakelen 't werk van de uitleggers is [5]). Een gelijke min of meer

---

[1]) Tertull. Apol. XIX. 1. 10* (fragm. Fuldense): Sunt vestrae Sibyllae nomen de veritate mentitae, quemadmodum et dei vestri.

[2]) Ambrosiaster. Comment. in Epist. ad Cor. prim. II, bij vs. 12. „Nos non autem enz. . . . ." Hinc scimus quia Spiritum, qui de Deo est, accepimus, quia mundi spiritus non potest scire, quae ab hoc nobis insinuata sunt. Spiritus tamen mundi hic est, per quem arripiuntur fanatici . . . . Hic est qui per verisimilia fallitur et fallit: hic est qui per Sibyllam locutus est, sensum nostrum secutus, locum volens inter coelestes habere.

[3]) Paulinus Nolanus. Carmen XIX. 62

> et prope iam nullis sceleri mortique relictis
> tota pio Christi censetur nomine Roma,
> inridens figmenta Numae vel fata Sibyllae.

[4]) Cic. De div. II. 54.

[5]) De civ. dei III. 17. . . . . aditum est ad libros Sibyllinos. In quo genere oraculorum, sicut Cicero in libris de divinatione commemorat, magis interpretibus ut possunt seu volunt dubia coniectantibus credi solet.

Cf. Het verhaal bij Petronius. Cena Trim. 48, waar hij vertelt, dat in zijn tijd, de Sibylla van Cumae in een fleschje zat en als de kleine kinderen vroegen wat ze wilde, zeide: ἀποθανεῖν θέλω.

kritische houding neemt Augustinus ook aan in De consensu evangelistarum I. 19 in de exclamatie [1]): Indien zij god noemen, die de Sibylle heeft geïnspireerd, waardoor zij de lotgevallen der Romeinen heeft voorspeld, hoe is hij dan niet god, die heeft bewerkt, dat zoowel Romeinen als alle volkeren in Hem, den eenen God, zouden gelooven door het evangelie van Christus en alle beelden hunner vaderen van hun voetstuk zouden werpen, zooals Hij heeft voorspeld. In Contra Faustum spreekt Augustinus zich uit over dit onderwerp naar aanleiding van een voorstel van Faustus om, als men de Oudtestamentische profeten als getuigen gebruikte, ook gebruik te maken van Trismegistos, Orpheus, en de Sibylle. Maar evenmin als deze bronnen aan Faustus zelf goed bekend zijn, („Sane si sunt aliqua . . . ."), evenmin zijn ze in de kerk algemeen bekend, terwijl de Joodsche profeten onder alle volkeren verspreid zijn. Wil iemand de getuigenissen van de Sibylle gebruiken om de heidenen te overtuigen, dan is dat wel de uiterste grens, die Augustinus kan toestaan, maar officiëele waarde kan men ze niet toekennen [2]).

---

[1]) Si deum dicunt, quo impleta Sibylla fata cecinit Romanorum, quomodo non est deus, qui et Romanos et omnes nationes in se unum deum per Christi euangelium creditoras et omnia patrum suorum simulacra eversuras, sicut praenuntiavit, exhibuit?

[2]) Augustinus. Contra Faustum XIII. 1. Faustus dixit: Sane si sunt aliqua, ut fama est, Sibyllae de Christo praesagia, aut Hermetis, quem diciunt Trismegistum, aut Orphei, aliorumque in Gentilitate vatum, haec nos aliquando ad fidem iuvare poterunt, qui ex gentibus efficimur Christiani. 2. Augustinus respondit: . . . . . nec attendat in nullis Ecclesiis illa recitari, cum Hebraei prophetae in omnibus gentibus clareant.

15. Sibylla porro, vel Sibyllae, et Orpheus et nescio quis Hermes, et si qui alii vates vel theologi, vel sapientes, vel philosophi Gentium de Filio Dei aut de Patre Deo vera praedixisse seu dixisse perhibentur, valet quidem aliquid ad Paganorum vanitatem revincendam, non tamen ad istorum auctoritatem amplectendam; cum illum Deum nos colere ostendimus, de quo nec illi tacere potuerunt, qui suos congentiles populos idola et daemonia colenda partim docere ausi sunt, partim prohibere ausi non sunt.

17. Hic forte Faustus irrisus, Sibyllas homini legeret et Orpheum et ceteros huius modi? . . . . Sed non faceret, eos quippe sibi incognitos fassus est, dicens: „Sane si sunt . . . ." Horum ergo iste litteras nesciens, quandoquidem per famam putat esse aliquos tales, non eas utique legeret illi . . . ."

Als Orosius den ondergang van de orakels vermeldt [1]), citeert hij daarbij een vers van Vergilius, waardoor ook de Sibylle onder 't zelfde oordeel, als ijdel en bedrieglijk, valt. In Apoth. vs 438 sqq. bezingt Prudentius hetzelfde onderwerp, noemt daar te midden van andere orakels de „fata Sibyllinis .... edita libris"; terwijl hij in Contra Symmachum II. 892 sqq. zegt, dat de Sibylle door den daemon wordt geïnspireerd [2]).

Dat er wel degelijk critiek bestaat op de Sibyllijnsche boeken bij de Christenen, blijkt ook nog uit een brief van Aurelianus (270—275) aan den senaat naar aanleiding van het raadplegen dier boeken. Hij zegt daarin: Ik verwonder mij er over, dat ge aarzelt ze te openen, als waart ge in een Christianorum ecclesia en niet in den tempel van al de goden [3])."

---

[1]) Orosius. Histor. VI. 15. 12. .... Porro autem quare contempta, nisi quia vel falsa, vel vana, vel dubia? unde prudenter poeta praemonuit: Inconsulti abeunt, sedemque odere Sibyllae (Aen. III. 452).

[2]) Prudentius. c. Symm. II. 892: (daemon)

inlicit et volucrum linguis et auruspice fallit,
instigat bacchantis anus ambage Sibyllae,
involuit mathesi, magicas inpellit in artes,
omine sollicitat, capit augure, territat extis.

[3]) Vita Aureliani. XX. 5 (Holl. II. p. 164) geciteerd bij De Labriolle. La réaction paienne.

DROOMEN

Onder het weten van de toekomst neemt de kennis door middel van droomgezichten een groote plaats in [1]). De mogelijkheid, om hierdoor de toekomstige gebeurtenissen vooruit te weten, wordt niet ontkend in 't algemeen, maar ook hier ligt weer de moeilijkheid te onderkennen, of deze openbaring een goddelijke is of één van machten, die het aanleggen op 's menschen ondergang. Tusschen deze twee polen schommelt steeds de discussie. Sommige Kerkvaders hakken de knoop op deze wijze door, dat ze aanraden geen waarde te hechten aan droomen, omdat ze misleiden kunnen. Zoo b.v. Cyprianus: de daemonen somnos inquietant [2]) of Lactantius: somniis animos terrent [3]) of op een andere plaats: id facturos vel prodigiis vel somniis vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur [4]). Hieronymus waarschuwt ook tegen de droomvertellers, die er in zijn tijd in de Kerk waren en die zich beriepen op de voorbeelden uit den bijbel [5]).

---

[1]) Voor tempelslaap met droomorakel tot in Chr. tijd: L. Deubner. De incubatione capita quattuor (1900).

[2]) Cyprianus. Quod idola dii non sint. 7.
Hi ergo spiritus sub statuis atque imaginibus consecratis delitescunt .... vitam turbant, somnos inquietant, inrepentes etiam spiritus in corporibus occulte mentes terrent.

[3]) Lactantius. Div. Inst. II. 14. 14. [4]) Lactantius. Div. Inst. II. 16. 14.

[5]) Hieronymus. In Ieremiam 4. 23. .... idcirco et ad eos prophetalis sermo dirigitur, qui credunt somniis et omnia quae cernunt, putant revelationem esse divinam, quae proprie sanctis et servis Dei aperitur. Quodsi legimus Pharao (Gen. 41) et Nabuchodonosor (Dan. 2) impios reges vidisse somnia quae vera fuerint: non eorum fuit meriti qui viderunt, sed ut per eorum occasionem sancti viri Ioseph, Danielque clarescerent .... Sunt hodie quoque somniatores in Ecclesia et maxime in nostro grege, qui errores suos Domini iactant prophetiam et crebro ingerunt „somniavi, somniavi": quos corripit Dominus dicens: Usquequo istud est in corde prophetantium, vaticinantium mendacium et prophetantium seductiones cordis sui?

Als Timotheus onder de haeretici de Marcianisti vermeldt, zegt hij, dat de daemonen hun droomen inspireeren [1]), en Johannes Damascenus citeert kort en bondig Eccl. 34. 1. 2.... Μαντεῖαι καὶ οἰωνισμοὶ καὶ ἐνύπνια ἁμαρτία ἐστί [2]). In zijn verhandeling: De insomniis zegt Johannes Climacus, dat de daemonen de droomen gebruiken om te misleiden en dat 't daarom aan te raden is, ze liever te vermijden [3]), terwijl Procopius van Gaza de divinatio per insomnia eenvoudig daemonenwerk noemt [4]).

Voor Tertullianus is de kwestie niet zoo eenvoudig. In De anima 46 somt hij de droomorakels op, die door daemonen worden gegeven [5]) en ook in Apologeticum XXIII. zegt hij, dat door de magiërs droomen worden gezonden, bijgestaan door de macht van daemonen [6]), maar in De anima 49 geeft hij toch ook de mogelijkheid toe, dat ze van God komen [7]).

Dezelfde meening heeft ook Filastrius Brixiensis: per somnia iustis se Dominus ostendebat, ut scriptum est (Num. 12. 6) [8]).

Augustinus wijst in 't algemeen mantiek door middel van droomen af, omdat daardoor bedriegelijke geesten hun invloed uitoefenen [9]). Immers de daemonen misleiden de menschen, wakend

---

[1]) Timotheus. (M. L. 86. 1. 11–68). 12. Cf. Hippolytus. Ref. omn. haeres. VI. 20. 1. [2]) Johannes Damasc. Sacra parallela. tit. IV.

[3]) Johannes Climacus. Scala paradisi. grad. III, grad. XV: Σημειωτέον τὰς καθ' ὕπνον διακρίσεις, μᾶλλον δὲ διὰ τὸ μὴ ὡσαύτως ἔχειν ἀεὶ παντὶ φευκτέον.

[4]) Procopius v. Gaza. Comm. in Num. 22. 8.

[5]) De anima 46. Nam et oraculis hoc genus stipatus est orbis, ut Amphiarai apud Oropum, Amphilochi apud Mallum, Sarpedonis in Troade, Trophoni in Boeotia, Mopsi in Cilicia, Hermionae in Macedonia, Pasiphaae in Laconia. Cetera cum suis est originibus et ritibus et relatoribus, cum omni deinceps historia somniorum Hermippus Berytensis quinione voluminum satiatissime exhibebit.

[6]) Apol. XXIII. .... si et somnia immittunt, habentes semel invitatorum angelorum et daemonum assistentem sibi potestatem, per quos et caprae et mensae divinare consuerunt ....

[7]) De anima 49. Sed et a deo deducimus somnia.
Cf. Basilius. Epist. classis. II. ep. CCX.

[8]) Filastrius Brixiensis. Div. heres. lib. 138. 3.

[9]) Augustinus. Ep. ad catholicos. 19. 49. „.... aut quia homines ad memorias mortuorum nostrorum orant .... aut illa soror nostra tale visum vigilans vidit vel tale visum dormiens somniavit." removeantur ista vel figmenta

of slapend [1]), zoodat het geloof aan droomen een dwaasheid is [2]). Merkwaardig is in dit verband wel de psychologische verklaring, die Augustinus zoekt voor het zich vertoonen van afgestorvenen in den droom [3]).

Isidorus van Sevilla geeft aan den eenen kant wel toe, dat sommige droomen waar zijn, maar, omdat het niet gemakkelijk uit te maken is of ze misschien niet daemonenwerk zijn, raadt ook hij aan in 't algemeen niet op droomen af te gaan [4]).

Onder zijn Loci communes wijdt Maximus Confessor sermo LXV aan droomen. Hij haalt talrijke citaten aan, waaruit ook blijkt de eigenaardige onzekerheid, die onder de Kerkvaders op dit gebied heerscht [5]).

Ook Antiochus Strateguis wijst op het gevaarlijke van den

---

mendacium hominum vel portenta fallacium spirituum. Cf. Contra Academ. I. VII. 19.

[1]) Aug. De Trinitate. IV. 11. 14. .... aut etiam occultis inspirationibus ad illudendos humanos sensus phantasmata imaginum machinari, quibus vigilantes dormientesve decipiat vel furentes exagitet?

[2]) Aug. Contra Acad. III. 11. 25. Credo enim iam satis liquere quae per somnium et dementiam falsa videantur, ea scilicet quae ad corporis sensus pertinent.

[3]) Aug. De cura pro mortuis gerenda. X. 12. feruntur quippe mortui nonnulli vel in somniis vel alio quocumque modo adparuisse viventibus. XI. 13. Sic autem infirmitas humana sese habet, ut, cum mortuum in somnis quisque viderit, ipsius animam videre arbitretur, cum autem vivum similiter somniaverit, non eius animam neque corpus, sed hominis similitudinem sibi adparuisse non dubitet. XII. 16. Si rebus viventium interessent animae mortuorum et ipsae nos, quando eas vidimus, adloquerentur in somnis, ut de aliis taceam, me ipsum pia mater nulla nocte desereret, quae terra marique secuta est, ut mecum viveret.

Cf. Basilius. Hom. in Ps. XXXIII.

Hoe weifelend laat Augustinus zich ook uit in: De Genesi ad litteram XII.

[4]) Isidorus Hisp. Sententiae III. VI. 1. Plerumque daemones in noctibus occurrentes humanos sensus per visiones conturbant, ut formidolosos et timidos faciant.

8. Quamvis nonnulla vera sint somnia, facile tamen eis credi non opus est, quia diversis imaginationum qualitatibus oriuntur, et unde veniant raro consideratur. Tam facile igitur somniis fides adhibenda non est, ne forte Satanas .... et aliqua erroris fraude decipiat.

[5]) Maximus Confessor. Loci communes. Sermo LXV.

toestand. Aan den eenen kant noemt hij de gevallen uit den Bijbel, waar de daemonen de oorzaak van de droomen zijn, terwijl hij daarna toch met nadruk zegt, dat er ook door God gezonden droomen zijn [1]).

In 't algemeen blijven dus de Kerkvaders in de moeilijkheid steken, bij twee echter vinden we een poging tot onderscheiding. In de eerste plaats bij Anastasius Sinaita, die in Quaestio CXX de vraag behandelt: Πόθεν τὰ ἐνύπνια, καὶ πῶς πολλάκις γίνονται ἀληθινά; Hij zegt, dat vaak daemonen de hand in 't werk hebben, dat het vaak nawerkingen zijn van dingen, die we overdag hebben gedacht of gedaan, dat ze soms door God gezonden zijn. In dat laatste geval kunnen ze zich alleen maar richten tot goede en godvreezende daden, dus volg alleen die droomen na, die dat doen, want die alleen zijn van God gezonden. Wat goed en godvreezend is, wordt dus verondersteld bekend te zijn [2]).

In de tweede plaats bij Gregorius den Grooten. In zijn Dialogus IV. 48 somt Gregorius op de soorten droomen; onder de 5e soort noemt hij die door revelatio, onder de 6e die door cogitatio. Welke nu door revelatio en welke door cogitatio ontstaan, kan een vroom man onderscheiden door een innerlijken sapor [3]).

---

[1]) Antiochus Strateguis. hom. LXXXIV.

[2]) Anastasius Sinaita. Quaestio CXX. "Οσα οὖν ἐνύπνια ὄψει, ποιοῦντά σοι κατάνυξιν, διόρθωσιν, ἐπιστροφὴν καὶ φόβον θεοῦ, ταῦτα μόνα ἀγάπησον.

[3]) Greg. de Gr. Dial. IV. 48. Sancti viri .... quodam intimo sapore discernunt, ut sciant vel quid a bono spiritu percipiant, vel quid ab illusione patiantur.

SUMMARY

Divination and oracles have formed the central elements in the religious life of the Greeks and Romans. Apart from the fact, that since the decline of the Delphian oracle, such like oracles may have flourished in other places, we must take it for granted, that the mental attitude which lies at the bottom of the influence of these oracles has undoubtedly persisted till late into the Christian era.

In classical times many philosophers, poets and historians have had definite ideas about so vital an element in religion and they have tried to come to a more systematic view about it. Christian authors as well have been reflecting upon this subject, as of course they could not help facing the fact, that notwithstanding theoretical refutation this element was far too much linked up with the ordinary customs of life as to be able suddenly to disappear. For this reason it should be remembered that in dealing with the subject we are constantly speaking about its theoretical aspect, wheras in many cases the practical situation must certainly have been far different.

With the Christian authors the possibility of a divine revelation was of course never a matter of dispute though it was with the Greek authors. For the Fathers of the Church the real matter was, whether this revelation came from God or from „the spiritual powers in the air".

Divination and oracles were looked upon by the early Fathers as a revelation by the intervention of daemons, which view of theirs was based upon a daemonology partly of Jewish and Neoplatonic origin. According to Tertullian these daemons are the heathen deities who in this way go on with their pernicious works

or according to Irenaeus they are the apostate spirits, who try to drag along with them into perdition as many human beings as possible. But throughout the whole of Christian literature runs the stedfast surety, that by the coming of Christ into the world the power of the daemons has once for all been broken.

How deeply-rooted the belief in oracles has been and how much the sentences of oracles were apt to be taken seriously is clear from the way in which as well on the Christian as on the non-Christian side such sentences were used as weapons against one another: on the Christian side they were used to prove God's almightiness and the second coming of Christ and also the doctrine of the Trinity or even the veneration due to the Virgin Mary; the Emperor Julian and Porphyry on the other hand made use of many oracle-sentences in their fight against Christianity.

In our treatment of the subject no distinction has been made between divination and oracles seeing that with the Fathers of the Church both aspects are as a rule identified or at least spoken of as gradually fading into one another. Especially in those days when the famous oracles lost their influence, the interest of many in special forms of divination was increasing; however the traditional famous names like Delphi, Dodona a.o. were still used in attacks upon divination.

The ancient distinction of divination as found in Cicero is hardly to be detected in Christian authors.

By „Fathers of the Church" are meant those Greek and Latin writers of the Christian Church up till the second half of the 7th century as are mentioned by Bardenhewer in his „Geschichte der altchristlichen Literatur". As great a completeness as possible has been aimed at; the Syrian literature of the 5th and the Armenian of the 6th century had to be excluded.

The whole of our treatise has been divided into three parts, the first of which deals with a judgment upon divination and oracles on grounds not specifically Christian. The first chapter of it contains the rejection of divination in general and prohibitions relating to

it. Divination is ranked among crimes, which the Christian has to abstain from: fornication, perjury, divination. One cannot be a good Christian and at the same time twin to divination and oracles. „By holding to the mother, the father is being offended." Among practices of divination is also counted (and condemned) the use of the bible in order to obtain a divine pronouncement (sortes biblicae). Among canons meant for the clergy we find more than once a precept to abstain from practices of divination, the trespassing of which is to be severely punished.

A stern action like this proves that the Fathers of the Church looked upon divination as upon an essential element and part of the pagan religion. It binds people to an attitude of life, by which they are apt to drift away from true religion. With the pagan it is this very divination, which determines the actual value of his goods.

Although however the influence of divination continued to be felt, there was no reason for real apprehension, for from Clemens Alexandrinus onward the triumphal cry is continually heard to be repeated: the oracles have been silenced; their power has been frustrated.

In a short excursion we have just tried to find out in how far this opinion falls in with the real facts and from this it has become clear that particularly in the 2nd and 3d centuries the influence of oracles was still very important. The synod of Ancyra (314) had still to pronounce against divination and in the Western Church we have a condemnation as late as at a council in 721.

In the second chapter we have put together the sayings of those Fathers of the Church, who rejected oracles on this ground that they are not in accordance with the dignity of human reason. First of all it is a cause of offence that the deity uses animals instead of men in making known its will, next that in many cases sentences are being given which are contradictory to common sense, ultimately however it reaches even further namely to the question if not by a revelation violence is being done to human insight. It is worth noting that these rational criteria are brought

forward by Christians as well as by adversaries of Christianity. The need to justify faith as against reason is felt on both sides (c.f. Socrates, Pascal). Under the first item (the deity uses animals for her purpose) it seems that in Celsus's criticism it has been argued that brute creation may possibly have a more intuitive and truer knowledge of supernatural things than reflective man is to be expected to possess. Under the second item (sentences contradictory to common sense) we find a remark of Minucius Felix, suggesting that faith in divination is also a matter of refinement, and that in proportion as men became mere refined and less superstitious, oracles had as a matter of course to get into disrepute. To know the future can completely be founded on observation or experience, as it is with doctors, sailors, farmers. The main attack however is made against the state of ecstacy in which the oracle-medium is said to give his sentences. While Plato is celebrating μανία, several Fathers of the Church are warning against states of ecstacy, in which one loses one's powers of self control at the very moment when should be more clear-sighted than ever. The Jewish prophets are proofs of this last state. Therefore we also pray for „our minds to be enlightened". The daemons on the other hand mainş one's reason; they are accustomed to bring about confusion and vagueness.

The third chapter contains such sayings as indicate the impossibility of getting known with the future, owing to which the oracles cannot but be misleading and futile. The accusation of deceit already occurs more than once in classical literature; the christian authors have taken them from them even to such an extend that Eusebius ventured the remark that it was wholly superfluous to ascribe oracles to the agency of wicked daemons let alone to that of a god = it is nothing but fraud. Numerous cases are given of oracle-sentences which proved to be false; sometimes they had been given in order to keep those who believed in them from the knowledge of truth; in other cases more wickedly in order to enrich the priests; in a single case political intrigue is mentioned.

Clever psychological remarks are made by Eusebius on the question how such a fraud did find belief.

Not only however, the oracles are said to be misleading; they are also futile. Those who gave the oracle-sentences did not even know how to fortell their own future; how could they be a help to other people? Moreover these sentences could impossibly be helpful — as says St. Augustine — because everyone hears and sees in them what he likes. Nor have they been able in a higher sense to provide mankind with a deeper knowledge of the Truth. Therefore it became to be looked upon as the most convincing refutation of those who believed in oracles, that they had failed to foresee the greatest event in the history of mankind namely the coming of Christ into the world. The true Apollo is Christ (Paulinus Nolanus).

As a next argument against the belief in oracles chapter 4 deals with vain inquisitiveness, a longing after a kind of knowledge which does not pertain to human beings. We do not find this accusation in non-christian authors, but as on the other hand it has no particularly christian traits it is also dealt with in this chapter. Such revelation as is given in the Bible and through the Church God has meant to be sufficient and therefore a longing after more is simply arrogance. Indeed it is even one of God's benefits (and here we meet again with an opinion which also in profane literature is almost a platitude) that He is hiding the future from men. St. Basil and St. Gregory the Great add a very important shade to this argument in saying that for a Christian knowledge of the future is unnecessary, on the other hand all attention is to be given to the present hour.

The second part contains the refutation on particularly christian grounds and in this the greatest emphasis lies upon the opinion, that oracles are the work of daemons. In many cases the belief in daemons as found with Celsus, Plutarch and Porphyry is used as a weapon against divination, owing to which great confusion is often created as to notions and ideas, e.g. when Plutarch is cited

in order to demonstrate that the oracles are not in the hands of the gods but of the daemons, or when the fact is ignored that in classical Greek in many cases δαίμων = θεός.

Just an enumeration has been given of those prooftexts in which the oracles simply are ascribed to daemons and no more. Now the greatest difficulty is to know wheter or not we have to do with daemons. For it is easy to be led astray. Foreknowledge in itself is looked upon by Origen as something neutral, i.e. neither essentially good nor essentially wring. Could anything be given as a sure criterium? Some Fathers of the Church venture an attempt. Origen asserts, that the Apollo of Delphi cannot be a deity for this reason, that by his oracle-sentences he does not want to exert a moral influence. In St. Augustine (De civ. dei IX. 22) a fundamental discussion is to be found on the difference between the knowledge of daemons and that of angels. Next comes the matter, how the daemons have obtained their — even be it inferior — knowledge. What they actually know they must have derived from divine revelation by means of theft. But they apply their knowledge in order to carry along man's perdition. For the Christian Wisdom all and every power of the daemons has to leave the field. The attempts to prove this are either of a more magical character, when e.g. the influence of the sign of the cross is mentioned, or they are more of a character as that of St. Paul's (Rom. 9. 38 and 39. Ef. 2. 2): By the Gospel we have been made free from the power of the daemons, who always have been darkening life.

The second chapter discusses the difference between the Greek oracles and the Jewish prophets. It is no wonder, that in the apologetics of the Christian authors this difference is often a subject of dispute. First of all there is a difference as to the source of the foreknowledge both of them claim to possess. The Jewish prophets were speaking full of the Holy Ghost and never otherwise. But also the end the Jewish prophets had in view was different. Those seers who were led by the unclean spirits performed their tricks that men might be blinded by terror and amazement,

while the prophets do their work in order to prepare the way for the coming of Christ. A next matter for discussion is the unseemly manner in which the inspiration of the Pythia takes place by means of a woman and she not even a virgin. But as a main proof of the divine origin of prophecy is often brought forward the highminded moral attitude of the prophets. The false and true prophets are to be known by their deeds. „The true God in revealing the knowledge of the future does not make use of the first man to be had, but he chooses the holiest and purest of human souls, who are inspired by Him and made his prophets." (Origen). Lastly: in order to bring to light the truthfulness and trustworthiness of the Jewish prophets prophecies are referred to, which have already come true and which do so every day. „The truth of a prophecy is undoubtedly a sure proof of its divine origin" (Tertullian).

The third part deals with those instances, which make it possible to speak of a partial acceptation of the fact of oracles. Sometimes the Fathers of the Church admit that apart from the Truth as revealed in Christ a certain amount of knowledge about divine things has been in existence among barbarians and Greeks, which in a dark way and in a manner of vague allusions and allegories proclaimed such things as later on were to be fully elucidated. It is mainly Clemens Alexandrinus in whose writings such like remarks are to be met with, although at the same time a severe criticism is also to be found along with it. He compares some oracle sentences to texts from Holy Scripture. Origen as well has some remarks in this strain. In the same connection cases are mentioned of Christians who have been asking oracles in matter's of their own faith, e.g. whether Jesus is God or man. From all this it is clear that on the one hand the enemy was fought against by his own weapons while at the same time a certain value was being attached to sentences of oracles.

A separate chapter has been devoted to the attitude of the Fathers of the Church towards the belief in the Sibylle. In many respects this attitude of theirs is widely different from that towards

the ordinary belief in oracles: as a rule they judged more favourably upon it and in some cases it was even highly revered. Some authors try to trace the origin of the Sibylle and to give the etymology of the name. The many-coloured collection of Oracula Sibyllina, composed of proverbs of Greek Jewish and Christian origin, is looked upon by the Church-Fathers as having one common source.

The Jewish and particularly the Christian proverbs in it are always cited as proverbs of the ancient Sibylle revered by the heathen. This does not mean however, that the problem of „authenticity" should never have been considered, especially so in answer to a reproach from the side of Celsus. As a remarkable instance has to be taken a remark by Lactantius, when he says that some people have turned themselves from the oracles of the Sibylle in favour of Christ under the pretext that these are no Sibylline proverbs, but such as have been invented by us. But it is out of the question, that anyone who knows Cicero and Varro should take such a view, as it is evident that the Sibylle has been quoted by these writers who lived so long a time before Christ. But of course the deeper meaning could not be grasped in those days.

In many cases the Sibylle is cited along with the Old and New Testaments, from which immediately follows how great a value was attached to her. She is placed over against the prophetes of the deceitful Phoebus as the prophetes of the great God. St. Paul himself urges the use of the Sibylle in the Kerygma of St. Peter. St. Augustine does reckon her among the number of those who belong to the City of God and in another connection he ascribes to these testimonia veritatis the value hinted at by St. Paul in his sermon on the Areopagus.

There are a few cases in which the consultation of the Sibylle is condemned as a pagan belief in oracles, while St. Augustine as the extreme limit of acceptation has fixed the use of the Sibylle in order to convince the heathen.

By way of an excursion have been put together those sayings of the Fathers which deal with the fortelling of the future on

the ground of dreams. As a rule the possibility of knowing future happenings in this way is not denied, but here we have again the difficulty of discriminating whether such a revelation has its origin in God or in powers, which are aiming at man's perdition. Between both these poles the dispute is ever moving to and fro. Some of the Fathers cut the knot by giving the advise not to attribute any value to dreams, because these may be delusive. Others did not see a way out of the difficulty. Some give a solution. Such dreams as are from God are leading towards good and pious deeds; such only are to be acted upon. What times are good and pious is supposed to be known. Or in another way: such dreams as find their origin in revelation, can be distinguished by a religious-minded man by way of inner sapor.

REGISTER

A. BEHANDELDE PLAATSEN

Alethia (C. S. E. L. 16) III. 204 . 29
Ambrosiaster. Comment. in Epist. ad Cor. prim. II . . . 74
Ambrosius. Hexam. 4. 14 . . . 33
— In Lucam X. 22 55
— In Ps. I enarratio 13
— In Ps. XXXIX. 5. . . 25, 54
— In Ps. CXVIII. 11. 8 . . . 55
— In Ps. CXVIII. 12. 18. 25, 54
Anastasius Sinaita. Quaestio XX 50, 60
— Quaestio XXI. 37
— Quaestio CVIII 11
— Quaestio CXX 80
Andreas Cretensis. In annunt. B. Mariae. Sermo V 56
Antiochus Strategius. Hom. LXXXIV 80
Aristides. Apol. 11 32
Arnobius. Adv. nat. I. 24 . . . 28
— Adv. nat. I. 46 14
— Adv. nat. III. 23 30
Artemius Martyr 4
Athanasius. Canones § 41, 71, 72, 73 11
— De incarn. verbi c. 47. . 15, 52
— Quaestiones ad Antiochum. VII 46
— Vita Antonii 33 22
— Vita Antonii 79 15
Augustinus. c. Academ. I. 7. 19 . . . . . 28, 79
— c. Academ. III. 11. 25. . . 79
— De catech. rud. VII 9
— De civ. dei III. 17 74
— De civ. dei VII. 35 44
— De civ. dei VIII. 13. . . . 42
— De civ. dei IX. 2 42
— De civ. dei IX. 22. 47
— De civ. dei X. 9, 9—11 . 3, 41, 42
— De civ. dei XVIII. 23 . . . 72
— De civ. dei XVIII. 24 . . . 51
— Confessiones IV. II. 3 . . . 44
Augustinus. Confessiones IV. III. 5 10
— Confessiones VIII. XII. 29 . 11
— De consensu evang. I. 19 . 61, 75
— De consensu evang. I. 20 . 13, 68
— De consensu evang. I. 32. . . 16
— De cura pro mortuis ger. X. 12 79
— De cura pro mortuis ger. XI. 13 79
— De cura pro mortuis ger. XII. 16 79
— De div. daem. III. 7. . . 3, 48
— De div. daem. VI. 10 . . . 3, 49
— De div. daem. VII 49
— De doctr. chr. II. 24. 37 . . . . . 34, 36, 44
— Ep. ad catholicos 19. 49 . 44, 78
— Ep. Denis XXI. 4 (Morin p. 127) 44
— Ep. Guelfebr. XVIII. 2. . . 9
— Ep. ad Rom. inchoat. exp. 3 73
— Ep. LV. 12 22
— Ep. LV. 37 11
— Ep. CIV. 11. 73
— Ep. CXVIII. 33 37
— Ep. CXXXVIII. 19 37
— Ep. CCLVIII. 5 73
— Contra Faustum XIII. 1, 15, 17 75
— De Genesi ad litteram XII. . 79
— In Ev. Joh. 35. 8 56
— In Ev. Joh. 97. 3 8
— In Ep. Johannis ad Parthos II. 13 37
— De ordine I. 4. 10 24
— De ordine. II. 9. 27 24
— Enarr. in Ps. LXV. 17 . . 55
— Enarr. in Ps. LXXIII. 18. . 14
— Enarr. in Ps. LXXXVIII. 14 9
— Enarr. in Ps. XCI. 10. . . . 10

Augustinus. Enarr. in Ps. XCIV. 6. 44
— Enarr. in Ps. CXXXIV. 20. . 44
— Enarr. in Ps. CXL. 18. . . 10
— De vera religione 4 36
— De Trinitate IV. 10. 13 . . 37
— De Trinitate IV. 11. 14 . . 79
— De Trinitate IV. 17. 22. . 22, 64
— De Trinitate IV. 17. 23 . . 64
Basilius. Epist. classis II. ep. LXXXIII 11
— Epist. classis II. ep. CCX . 59, 78
— Hom. in Ps. XXXIII . . . 79
— Appendix Symeonis Metaphrastae Sermo XXI 38
[Basilius] In Isaiam VIII. 28 . 50
— In Isaiam VIII. 220 . . 23, 32
— App. in Isaiam II. 77 . 12, 21
Basilius Seleuciensis. Mir. S. Thecl. II. praef. C . 29, 45, 51
Canones Ancyr. XXIII. (al. XXIV) 18
Cassiodorus. Hist. trip. II. 18 . . 71.
— Hist. trip. VI. 44 30
Cedrenus. I. 532. 1 . . . . . 5, 65
Chronicon paschale. (M. G. 92. p. 287) 66
Clemens Alexandrinus. Ecl. proph. 53. 4 39
— Paedag. III. III. 15. 2. . . 69
— Protr. II. 11. 1 14
— Protr. II. 11. 2 . . . . 22, 27
— Protr. II. 27. 4, 5 71
— Protr. III. 43. 3 50
— Protr. III. 43. 3 en 4. . . 32, 34
— Protr. IV. 50. 1 71
— Protr. IV. 62. 1 69
— Protr. VI. 71. 4 71
— Protr. VIII. 77. 1 55
— Protr. VIII. 77. 2 69
— Strom. I. XV. 70. 3 en 4. . . 66
— Strom. I. XXI. 108. 1. . . . 71
— Strom. I. XXI. 132—135. 2 . . . . . 27, 54
— Strom. I. XXI. 135. 2. . 22, 42
— Strom. I. XXI. 135. 3. . . . 54
— Strom. I. XXI. 143. 42
— Strom. I. XXIV. 163. 3 en 4 64
— Strom. III. III. 14. 3. . . . 69
— Strom. V. IV. 21. 4 62
— Strom. V. IV. 23 en 24. . . 62
— Strom. V. IV. 27—29. . . . 62
— Strom. V. XIV. 108. 6. . . . 69
— Strom. V. XIV. 132. 1 en 2. . 63
— Strom. VI. III. 28. 4 . . . 63
— Strom. VI. III. 29. 2 . . . 63
— Strom. VI. III. 29. 5 . . . 63
Clemens Alex. Strom. VI. III. 30. 4 63
— Strom. VI. V. 43. 1 71
— Strom. XVII. 84. 6—85. 4. . 39
Codex Theod. IX. 16. 4 . . . 37
— XVI. 10. 7, 9, 10—11, 12. . . 18
Commodianus. Instr. I. XI. . . 27
— Instr. I. XVII. 28
Cosmas Hieros. Ad Greg. Naz. carm. 119 32
Cyprianus. Epist. LXXV. 10. . 46
— Quod idola dei non sint 6. . . 13
— Quod idola dei non sint 7. 43, 77
Cyrillus Alex. De adoratione VI 12, 38, 50, 60
— c. Julianum I (M. G. 76 p. 520) 66
— c. Julianum VI (M. G. 76. p. 804) 26
— In Oseam XLIV . . . 12, 26
— In Oseam XCIV 26
— In Ps. XXXIX. 5. 26
Cyrillus Hieros. Catech. IV. 70. . 44
— Catech. XIX. 309 44
Didache 2. 2 8
— 3. 4 13
— 11. 8 58
Didymus. De Trinitate 4
Diodorus Tarsensis. Adv. Fatum. (Phot. Bibl. 223) 37
Dionysius Exiguus. Codex canonum. XLIV. 24 11
Epiphanius. De fide 24. 1 . . . 9
Eucherius Lugdunensis. Instr. I. 40 64
Eudocia imp. Carmen de S. Cypriano II. 67 13
Eusebius. Orat. ad sanct. coetum 18 72
— Ad laud. Const. 9 . . 34, 35, 72
— Ad vitam Const. II. 50 . . 30
— Ev. praep. IV. 127*a* 43
— Ev. praep. IV. 131*b* 27
— Ev. praep. IV. 132*b*, *c* en *d* 32, 33
— Ev. praep. IV. 133*b* 34
— Ev. praep. IV. 134*c* 33
— Ev. praep. IV. 134*d* 14
— Ev. praep. IV. 135*b* 34
— Ev. praep. IV. 135*c* 28
— Ev. praep. IV. 136*a* en *b* . 27
— Ev. praep. IV. 136*d* 37
— Ev. praep. IV. 137*b* en *c* . 22
— Ev. praep. IV. 142 51
— Ev. praep. IV. 145 en 146*a*. . 43
— Ev. praep. IV. 170 53
— Ev. praep. V. 178*c*, *d* . . . 53
— Ev. praep. V. 179*d* 53
— Ev. praep. V. 185*a* 41

Eusebius. Ev. praep. V. 205*a* 15, 53
— Ev. praep. V. 205*b* 15
— Ev. praep. V. 206, 207 . . 15
— Ev. praep. V. 208*a* 54
— Ev. praep. V. 236*b* 53
— Ev. praep. V. 304*a* 54
— Hist. eccl. V. 17. 2 en 3 . . 24
— Hist. eccl. IX. 7. 8 en 9. . 28
— Theophilus II. L. 35
— — II. LII 35
— — II. LXIX 35
— — II. LXXIX 34
— — III. XIII 53
Eusebius Al. Sermo VII . . . 10
Faustus Reiensis. Sermo 15. . . 9
Filastrius Brixiensis. Div. haeres. lib. 138. 3 78
Firmicus Maternus. De err. prof. relig. 1. 1 43
— De err. prof. relig. 17. 3 . . 30
Gaudentius. Sermo IV. 13
Gregorius de Groote. Ep. IX. ind. II. LXV 12
— Ep. XI. ind IV. LIII . . . 12
— Dial. IV. 48 80
— Regulae past. III. 32 . . . 38
— In libr. regum I. V. 24. . . 45
— Notae in Sacram. (M. L. 78. p. 454) 12, 45
Gregorius Naz. Ep. 50 31
— Carmen ad Nemesium II. 247. 70
— Carmen ad Nemesium. II. 253. 15
— Orat. IV. 47 . . . . . 34, 51
— Orat. IV. 121 32
— Orat. IV. 122 30
— Orat. V. 25 15
— Orat. XXIX. 5 15
Gregorius Nyssenus. Contra fatum. (M. G. 45. p. 145—174). . 51
— De Pythonissa (M. G. 45. p. 109) 51
Gregorius Turonensis. Hist. Franc. V. 14 30
Hermas Pastor. Mand. XI. 3 . . . . . 39, 55
— Mand. XI. 5 en 6 54
— Mand. XI. 7 58
— Mand. XI. 12 32
— Vis. II. IV. 1 66
[An.] Hermippus. 2. 84 38
Hesychius. In Leviticum. VI. 26—28 37
Hieronymus. Ep. LX 30
— Ad Galat II. III. 442 . . . 55
— In Ieremiam 4. 23 77
— In Ieremiam 5. 28 28
— In Ionam I. 7 22
Hieronymus Adv. Iovin. I. 41 . 67
— In Isaiam VII. 19. 1. . . . 15
— In Isaiam XII. 41. 21. . . . 15, 28, 34, 35
— In Zach. II. X. 1 34
Hippolytus. Ref. omn. haeres. VI. 20. 1 78
[Hippolytus.] De consumm. mundi VII 8
Irenaeus. Adv. Haeres. I. 13. 3. . 42
— Adv. Haeres. I. 13. 4 . . 4, 50
— Adv. Haeres. II. 32. 5 . 24, 36
Isidorus Hisp. Etym. VIII. 8. 1 . 67
— Etym. VIII. 9. 14. 30
— Etym. VIII. 9. 31. . . 13, 45
— Sentent. III. VI. 1 79
— Sentent. III. VI. 8 79
Johannes Chrysostomus. De S. Babyla. 2 52
— De S. Babyla. 16 29
— De coemeterio et de cruce. 2 52
— In Ep. I ad Cor. hom. XXIX. 1 . . . . . 25, 57
— In Ep. I ad Cor. hom. XXIX. 2 44
— In Ep. ad Eph. III. VI. 4. . . 9
— In Ioh. hom. XIX. 2. . . . 44
— De laudibus S. Pauli hom. IV 16, 52
— Exp. in Ps. XLIV. 2. 1. . 25, 59
— Sermo de pseudopr. 7 . . . 10
— In Ep. II ad Timoth. IV. VIII. 5 . . . . . 10, 34, 55
Johannes Climacus. Scala Paradisi grad. III 23, 50, 78
— Scala Paradisi grad. XV. . . 78
Johannes Damascenus. In Ep. ad Cor. I. XII 26
— De fide orthodoxa. II. IV. . 50
— Sacra parallela tit. IV. . . . 78
Johannes Malalas. Chronographia II, III, IV 5
— Chronographia IV 66
— Chronographia VII 66
Julianus Africanus. Passio Symph. I 43
Justinus. Apol. I. 14 50
— Apol. I. 18 3
— Apol. I. 20 69
— Dial. met Trypho 7 . . 42, 55
[Justinus.] Coh. ad Gentiles. 16, 37, 38 69
Lactantius. Div. Inst. I. 6. 7. . . 67
— Div. Inst. I. 6. 14 69
— Div. Inst. I. 7. 9 en 10 . . 41
— Div. Inst. I. 8. 3 69

Lactantius. Div. Inst. II. 8. 47 72
— Div. Inst. II. 11. 8 72
— Div. Inst. II. 12. 19. . . . 69
— Div. Inst. II. 12. 20. . . . 69
— Div. Inst. II. 14. 6 48
— Div. Inst. II. 14. 14. . . . 77
— Div. Inst. II. 16. 1. . . . 43, 69
— Div. Inst. II. 16. 14. . 31, 77
— Div. Inst. IV. 6. 3 69
— Div. Inst. IV. 6. 5 69
— Div. Inst. IV. 13. 11 . 32, 65
— Div. Inst. IV. 13. 12 . . . 65
— Div. Inst. IV. 13. 21 . . . 70
— Div. Inst. IV. 15. 9. . . . 70
— Div. Inst. IV. 15. 15 . . . 70
— Div. Inst. IV. 15. 24 . . . 70
— Div. Inst. IV. 15. 26—29. . . 68
— Div. Inst. IV. 16. 17 . . . 70
— Div. Inst. IV. 18. 15, 16, 19, 20 70
— Div. Inst. IV. 18. 15 . . . 73
— Div. Inst. IV. 19. 5, 10 . . 70
— Div. Inst. IV. 20. 11 . . . 70
— Div. Inst. IV. 27. 3—15 . . 52
— Div. Inst. VII. 7. 8 72
— Div. Inst. VII. 13. 5. . . . 70
— Div.Inst. VII. 15. 18 . . . 70
— Div. Inst. VII. 16. 11 . . . 70
— Div. Inst. VII. 16. 13 . . . 70
— Dib. Inst. VII. 18. 6, 7, 8. . . 70
— Div. Inst. VII. 19. 2, 9. . . . 70
— Div. Inst. VII. 20. 2, 3, 4. . . 70
— Div. Inst. VII. 23. 4. . . . 72
— De ira dei 22 70
— De ira dei 23 65
— De mort. pers. 2. 8 69
— De mort. pers. 10 52
— De mort. pers. 10 en 11 . . 30
— De mort. pers. 11 13
Leo de Groote. Serm. XXIII. 3. . 53
Maximus Confessor. Loci communes. Sermo LXV 79
MaximusTaurinensis. Hom. XVI 10, 12
— Tract. IV contra pag. . . . 73
Minucius Felix. Octavius XXVI. 5 . . . . . 22, 31, 33
— Octavius XXVI. 8 3
Nemesius. De nat. hom. 42 . . 35
Nicetas Aquileiensis. Exp. symb. 1 9
Contra Nicomachum. (Baehrens. P. L. M. III. 286). 74
Nilus Abbas. Ep. II. XLII. . . 16
— Ep. II. CLI 34, 45
Oecumenius Triccensis. Comment. in Acta Apost. XVI. 16—25 57
Oecumenius. Comment. in ep. I ad Cor. VIII. 1—3 . . 26, 45, 60
Orgines. c. Celsum. II. 9 . . . 64
— c. Celsum. III. 2 42
— c. Celsum. III. 23 43
— c. Celsum. III. 25 . . 21, 57, 59
— c. Celsum. IV. 88—95. . . . 20
— c. Celsum. IV. 92 50
— c. Celsum. IV. 95 . . . 24, 59
— c. Celsum. IV. 96 22
— c. Celsum. V. 42. . . . 43, 59
— c. Celsum. V. 61. 73
— c. Celsum. VII. 3—7 . . . 56
— c. Celsum. VII. 3 . . 24, 43, 57
— c. Celsum. VII. 4 . . 43, 58, 59
— c. Celsum. VII. 5 . . . . 3, 57
— c. Celsum. VII. 6 46
— c. Celsum. VII. 7 59
— c. Celsum. VII. 35 43
— c. Celsum. VII. 53 . . 67, 70
— c. Celsum. VII. 56 68
— c. Celsum. VIII. 46 31
— c. Celsum. VIII. 62 40
— In Genes. 8 37
— Hom. in Ieremiam. 219. 4. . 14
— Hom. in Ieremiam. 223. 7. . 12
— In Iesu Nave. hom. VII. 1. . 43
— In Iesu Nave. hom. XV. 5. . 4
— In Iesu Nave. hom. XXIII. 1 22
— In Iudic. hom. II. 3. . . . 43
— In Num. hom. XIII. 6. . . 43
— In Num. hom. XVI. 7. 21, 37
— De principiis. III. 3. 3
— De principiis. III. 3. 3. . . . 42
— De principiis. III. 3. 5. . . . 42
— Hom. in 1. Sam. 299. 12. . . 12
Orosius. Hist. VI. 15. 12. . 29, 76
Paulinus Nolanus. Carmen XIX. 62 74
— Appendix Carmen II. 51. . . 36
Petrus Chrysologus. Sermo XVIII. 13
Philostorgius. Hist. eccl. VII. 1*c*. 5, 65
— Hist. eccl. VII. 8*a* 52
— Hist. eccl. Anh. II. § 27. . . 72
— Hist. eccl. Anh. II. § 46 . 65, 72
Pistis Sophia CCCLXVI 3
Procopius Gazaeus. Comment. in Isaiam II. 5—9. 45
— Comment. in Isaiam VIII. 19—22 38
— Comment. in Isaiam XI. 15. 16 16
— Comment. in Isaiam XLIV. 24—28 . . . . . 22, 51

Procopius Gazaeus. Comment. in Isaiam XLV. 18—26 35
— Comment. in Isaiam XLVIII. 12—22 51
— Comment. in Lev. 19. 26. . . 45
— Comment. in Num. 22. 6. . . 51
— Comment. in Num. 22. 8. . . 78
— Comment. in Num. 24. 8. . . 51
Prudentius. Apoth. 296 29
— Apoth. 402 16
— Apoth. 438 16
— c. Symmachum. II. 892 . 45, 76
Psellus. De operat. daem. XI—XV 3
Quaestiones et responsiones ad orthod. II. 6 61
Regulae Ancyrani XLIII . . . 11
Salvianus. De gubern. Dei. VII. 101 . . . . . 40, 44
Sophronius Hierosol. Laudes in S.S. Cyrum et Ioannem. 24. . 16
— S.S. Cyri et Ioannis miracula LXIV 16
— De S.S. Cyri et Ioann. . . . 45
Sozomenus. Hist. eccl. V. 19. . . 52
Συμφωνία 4
Tatianus. Apol. 19 . . . 14, 20, 33
— Orat. ad Graecos. XVI . . 3
Tertullianus. De anima. I . . . 51
— De anima. II 40
— De anima. XLVI 78
— De anima. XLIX 78
— Apol. XI. 2. 28
— Apol. XII. 7 51
— Apol. XIX. 7* 60
— Apol. XIX. 1. 10* . . 71, 74
— Apol. XX. 2 60
— Apol. XXII. 3
— Apol. XXII. 9 48
— Apol. XXIII 4, 78
— Apol. XLVI. 6 33
— De idol. 15 3
— Ad nationes. I. 4. 7 33
— Ad nationes. II. 12. 35. . . 72
Theodoretus. Graec. aff. cur. Prologus 13 29
— Graec. aff. cur. X. 3. . 16, 41, 45
— Graec. aff. cur. X. 19 29
— Graec. aff. cur. X. 24, 27—29 29
— Graec. aff. cur. X. 39 34
— Graec. aff. cur. X. 42 45
— Graec. aff. cur. X. 46 61
— Hist. eccl. III. 21. 2 . . . 30
Theodotus Ancyranus. hom. VI . 4
Theophilus aan Autolycus 9. . . 70
— 36 71
Timotheus. (M. L. 86. 1. 11—68). 12 78
Zeno Veronensis. I. XVI. 122 . . 9
— II. XVIII. 210 9

B. SCHRIJVERS, DIE GEEN GEGEVENS LEVERDEN

Abraham Ephesius, Aeneas Gazaeus, Aeneas Sophista, Agapetus, Agapetus I, Hymnus Akathios, de Aleatoribus, Alexander Al., Alexander Hierop., Alexander Lycop., Alexander Monachus, Altercatio Heracliani, Ammonius Al., Amphilochus Icon., Anastasius I Antioch., Anastasius Apokrisias, Anastasius Monachus, Anatolius Al., Andreas Samos., Anterus, Antipater Bostr., Apollinaris Laod., Archilaus Casc., Tractatus contra Arianos (S. B. W. 146 (1903), 11), Arnobius Minor, Aristo Pellaeus, Asterius Amasensis, Asterius Urbanus, Athenagoras, Collectio Avellana, Avitus, Bardesanus, Barnabas, Barsanuphius, Basilius Ancyr., Benedictus Nurs., Boethius, Bonifacius I, Bonifacius II, Caelestinus I, Caesarius Arelatensis, Caius, Callistus, Cento (C. S. E. L. 16. 1. 568), Claudius Apollinaris, Claudianus Mamertus, Clemens Romanus, [Clemens Romanus], Concilium Lateranense Romanum, Constantinus Copronymus, Cosmas Indocopleustes, de Cruce, (C. S. E. L. 3, 305), [Cyprianus], Caena Cypriani, Cyprianus Gallus (C. S. E. L. 23), Cyrillus Scythop., Damasus, Didascalia, Ep. ad Diognetum, Dionysius Al., Dionysius Antioch., [Dionysius Areopagita], Mon. vetera ad Donatistarum historiam pertinentia, Dorotheus, Dracontius, de Ecclesia (C. S. E. L. 16. 1. 621), Ennodius, Ephraïm Antioch., Euagrius, Euagrius Ponticus, Euagrius Scolasticus, Eugippius, Eulogius Al,. Eusebius Vercellensis, Eustathius Antioch., Eustathius Monachus, Eutropius Valent., de Evangelio (C. S. E. L. 23. 270), Facundus Hermaniensis, Fabianus, Felix papa II, Felix IV, de Fratribus septem Macchabaeis (C. S. E. L. 23. 240 en 255), Fulgentius Ferrandus, Fulgentius Ruspensis, Gelasius I, Gelasius Cyzenicus, Gene-

seos lib. (C. S. E. L. 3. 283), in Genesin fragm. (M. L. 1097), Gennadius I Constant., Gennadius Massiliensis, Georgius Pisides, Germanus Constant., Gildas Sapiens, Gregentius Tapharensis, Gregorius Antioch., Gregorius Agrig., Gregorius Illiberitanus, Gregorius Thaumaturgus, Hadrianus, Hegemonius, Hegesippus, Hidatius, Hilarianus, Hilarius, Ignatius, de Verbi incarnatione (C. S. E. L. 16. 1. 615), Innocentius I, Irenaeus Tyr., Itinera Hieros., Jobius Monachus, Johannes II, Johannes Antioch., Johannes Biclarensis, Johannes Carpathius, Johannes Cassianus, Johannes Jejunator, Johannes Maxentius, Johannes Moschus, de Jona (C. S. E. L. 23. 211), de Judicio Domini (C. S. E. L 3. 308), Julianus Pomerius, Junilius Africanus, Justinianus imp., Juvencus, Laudes Domini (M. L. 19, 379), Leander Hisp., Leontius Byzant., Leontius Neapol., Liberatus Carthag., Licinianus Carthag., de Ligno vitae (C. S. E. L. 3. 305), Lucifer Calaritanus, Macarius, Macarius Magnes, Malchion, Marcellus Ancyr., Adv. Marcionem (M. L. 2. 1051), Marcus Heremita, Marius Victorinus, Martinus Bracarensis, Melito, Methodius, Modestus Hierosol., de Mortibus boum (M. L. 19. 797), Nazarius Panegyricus, Nicetius Trev., [An.] ad Novatianum, Novatianus, Olympiodorus Al., Optatius, Opus imperf. in Matthaeum (M. G. XIII. 593), Orientius (C. S. E. L. 16),, Pacianus, Pamphilus Caes., Panegyrici vet. ab aliis dicti, Papias, de Pascha (C. S. E. L. 3. 3. 305), Patricius, Paulinus Pellaeus (C. S. E. L. 16), Paulinus Petricordius (C. S. E. L. 16), Paulus Silentarius, Pelagius I, Pelagius II, Petrus Al., Petrus Laod., Phileas Tmuensis, Phoebadius Aginnensis, de Ave Phoenice (C. S. E. L. 27. 2. 1. 135), Pierius Al., Polycarpus, Pontianus, Potamius, Auctor Praedestinati (M. L. 53. 587), Primasius Hadrum., Priscillianus, Proclus Constant., Liber de rebaptismo, Rufinus, Ruricius, Quadratus, Sanctus Romanus, Sedulius, ad quendam Senatorem (C. S. E. L. 3. 302), Siricius, Sidonius Apollinaris, Simeon Stylites, Simplicius, Socrates Scolasticus, de Sodoma (C. S. E. L. 3. 289), Sulpicius Severus, Symbole quicumque, Synesius, Sancta synodus sexta generalis, de Ternarii numeri excellentia (M. L. 125, 821), [Tertullianus], Thalassius, Theodorus Baithuensis, Theodorus Lector, Theodorus Mopsuestenus, Theodorus Scythop., Theodosius Magnus, Theognostus Al., Theonas Al., Titus Bostr., Tityrus (C. S. E. L. 16. 1. 609), Tyconius Afer, Urbanus I, Venantius Fortunatus, Versus ad gratiam Domini (C. S. E. L. 16. 1. 609), Victor Antioch., Victor Tununensis, Victor Vitensis, Victorinus Petavionensis, Vigilius, Vincentius Lirinensis, Xystus III, Zacharias Hierosol., Zacharias Rhetor, Zephyrinus, Zosimus.

k 4859.

STELLINGEN

I

Het is opmerkelijk, dat de eigenlijke vragen aangaande het Orakel door de Kerkvaders slechts zeer zelden en terloops worden aangeraakt.

II

De waarde, die de Kerkvaders aan de uitspraken van de Sibylle hebben gehecht voor apologetisch gebruik, is grooter dan Prümm meent. (Das Prophetenambt der Sibyllen in kirchlicher Literatur mit besonderer Rücksicht auf die Deutung des 4. Ekloge Virgils. Scholastik IV 1, 2, 4. 1929.).

III

De opmerking van B. Aubé (St. Justin, philosophe et martyr, p. 326), dat de Christelijke polemiek niets eigens heeft toegevoegd aan de heidensche critiek op de mythologie, geldt niet voor de critiek op het Orakel.

IV

In de fraaie vertaling van Paul Claudel van Aeschylus' Choephoroi wordt vs. 201 sq. niet juist weergegeven met: Mais nous en appellerons aux dieux, qui savent en quelle tempête nous sommes pris comme des mariniers.

V

In Aesch. Choeph. 510 heeft ἀμεμφής geen ritueele, maar ethische beteekenis.

H. C. WEILAND

VI

Aesch. Choeph. 591 en 592 leze men:
πτανά τε καὶ πεδοβάμονα κἀνεμοέντων
αἰγίδων φράσω κότον;

VII

In Aesch. Choeph. wordt vs. 929 ook nog door Klytemnestra gezegd.

VIII

De opmerking van Lupton in zijn editie van Tertullianus. De Baptismo bij XVII. (p. 49 n. 1) is onjuist. Men leze met Reifferscheid: titulum of met Hartel: titulos.

IX

In Tertullianus. De Baptismo XX leze men: si nunc publice confitemur en niet, zooals in de editie van D'Alès (Textus et Documenta. Romae. 1933): si non publice confitemur.

X

Kerr verwerpt ten onrechte in Tertullianus' Apologeticum II. 6 (Loeb class. library) de conjectuur *ut* deo.

XI

Overtuigend heeft Kraemer (Class. Phil. XXIX. (1934) p. 293) bewezen, dat in Plinius X. 96. 7 met sacramentum de decaloog is bedoeld.

XII

In Augustinus. Confess. VIII. I. 2 moet men marcidus passief vertalen.

XIII

Op de fresco's in Villa Item te Pompeji wordt de knielende vrouw gegeeseld.

XIV

De bewering van Kristensen, dat het κανοῦν slechts in chthonische culten voorkomt, moet op grond van voorstellingen op vazen, onjuist worden geacht. (Versl. en Meded. Koninkl. Akad. v. Wetensch. Afd. Lett. 4e R. 12 p. 94 „De heilige horens in den Oud-Kretenzischen Godsdienst.")

XV

De bewering, dat het huwelijk bij de Grieken een sacrament was, kan niet op grond van archaeologische gegevens verdedigd worden.